

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНИХ І ПРАКТИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

ЗАЄЦЬ АНДРІЙ ВІКТОРОВИЧ

Магістерська робота

**«Праведний Петро Багатостраждальний (Калнишевський)
(1691–1803) – останній кошовий Запорізької Січі»**

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:

Преловська Ірина Миколаївна
доктор церковно-історичних наук,
доктор історичних наук,
професор кафедри церковно-історичних
і практичних дисциплін КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»

завідувач кафедри церковно-історичних та
практичних дисциплін КПБА

Чокалюк Святослав Михайлович,
Кандидат богословських наук, доцент

«___» _____ 2019 р.

КИЇВ – 2019

Зміст

ВСТУП.....
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія.....
1.1. Огляд джерел та історіографія проблеми.....
1.2. Канонічні підстави канонізації святих.....
РОЗДІЛ 2.Українські землі в складі Російської імперії XVII–XVIII ст...
2.1. Статус та органи управління Лівобережної України в Московському царстві (1654–1721).....
2.2. Стан Української Православної Церкви (Київської Митрополії) після 1686 р.....
2.3. Запорізька Січ у державній та військовій системі Російської імперії.....
2.4. Причини та наслідки загарбницької політики Російської імперії для України.....
РОЗДІЛ 3. Життєпис св. Петра Калнишевського.....
3.1. Дитячі та юнацькі роки.....
3.2. Військова кар’єра (1750–1765).....
3.3. Св. Петро Калнишевський – кошовий Запорізької Січі (1765–1775)...
3.4. Подвижництво та мучеництво св. Петра Калнишевського у Соловецькому монастирі (1775–1803).....
РОЗДІЛ 4. Канонізація та вшанування пам’яті св. Петра Багатостраждального Українською Православною Церквою Київського Патріархату.....
4.1. Освячений Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату 11 липня 2008 р.....
4.2. Канонізація праведного Петра (Багатостраждального) Калнишевського (1691–1803).....
4.2. Ікона та житіє св.Петра Багатостраждального.....

4.3. Заходи в Україні по вшануванню пам'яті св. Петра Багатостраждального у 2008–2017 рр.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....

ДОДАТКИ:.....

Додаток 1 Ікона праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), написана в 2008 р. внаслідок канонізації на Освяченому Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату 11 липня 2008 р.....

Додаток 2 Ікона праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), храм в ім'я Св. Трійці (1773 р.), с. Пустовойтівка Роменського району Сумської області.....

Додаток 3 Ікона Покрова Пресвятої Богородиці із зображенням останнього кошового отамана Запорізької Січі праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) (праворуч). Середина XVIII століття.....

Додаток 4 Ікона «Св. Прав. Муч. Петр Калнишевский последний Кошевой запорожской Сечи», написана художником-іконописцем Михайлом Синельниковим для Богородської та Дніпропетровсько-Криворізької єпархій Українська Православна Церква Київського Патріархату, м. Ногінськ Московської обл., РФ, 2011 р.....

Додаток 5 Іконописний образ праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), написаний запорізькими іконописцями на замовлення Українська Православна Церква Московського Патріархату, зокрема Анастасією Іваненко у 2015 р. Ікону до вжитку благословив Св. Синод Українська Православна Церква Московського Патріархату на чолі з Предстоятелем Блаженнішим Митрополитом Київським і всієї України Онуфрієм (Березовським).....

Додаток 6 Пам'ятник останньому кошовому отаману праведному Петру Багатостраждальному (Калнишевському) у с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області, де він народився у 1691 р. Монумент встановлений у 1991 р. на честь 300-ліття з дня його народження.....

Додаток 7 Пам'ятник праведному Петру Багатостраждальному (Калнишевському) споруджений за проектом академіка, народного художника України, лауреата Шевченківської премії Анатолія Гайдамаки та скульптора Петра Дроздовського.

23 жовтня 2012 р. Св. Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет та архієпископ Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній, архієпископ Сумський і Охтирський Мефодій, єпископ Конотопський Афанасій, освятили пам'ятник у присутності громадських та політичних діячів краю. Центральний парк, вул. Комінтерна, м. Недригайлів. Сумська область.....

Додаток 8 Пам'ятник останньому кошовому отаману Запорозької Січі праведному Петру Багатостраждальному (Калнишевському) на березі р. Сула. м. Ромни Сумської обл.....

Додаток 9 Відкриття Президентом України Петром Порошенком 12.07.2017 р. козацького хреста борцям за волю України з написом: «В цій древній козацькій святині фортеці молилися Святий праведний Петро Калнишевський, Святитель Димитрій Ростовський (Туптало), Святитель Інокентій Іркутський (Кульчицький), Святитель Іосаф Белгородський (Горленко)». Хрест освятив Архієпископ Сумський та Охтирський Мефодій (Срібняк). Свято Воскресенський кафедральний собор, м. Суми.....

Додаток 10 Бюст праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), освячений 28 червня 2004 р. з благословіння Св. Патріарха Московського і всієї Руси Алексія II (Рідігера) в Спасо-Преображенському Соловецькому ставропігійному монастирі єпископом Архангельським і Холмогорським Тихоном в присутності української делегації на чолі з генеральним директором "Мотор-Січ" В'ячеславом Богуслаєвим Російська Федерація, Російська Православна Церква Архангельська єпархія Спасо-Преображенський Соловецький ставропігійний

монастир, Соловецький Кремль, вхід до камери, де перебував Петро Калнишевський в ув'язненні.....

Додаток 11 Надгробна плита праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) з написом : «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Кальнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю». 1856 р. Спасо-Преображенський Собор , Соловецький Кремль, Соловецький монастир.....

Додаток 12 Монета, присвячена військовому та політичному діячеві XVIII ст., військовому судді, останньому кошовому отаману Запорізької Січі Петру Івановичу Калнишевському, який під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. проявив себе талановитим полководцем, тир. 5000 шт. 2012 р., Національний Банк України.....

Додаток 13 Собор Різдва Богородиці, збудований кошовим отаманом праведним Петром Багатостраждальним (Калнишевським) впродовж 1763—1771 рр. м. Лохвиця Полтавської області. Світлина поч. XX століття.....

Додаток 14 Освячення храму на честь праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) Св. Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом, предстоятелем Української православної церкви Київського Патріархату. Липень 2015 р. Холодний Яр на хуторі Буда Чигиринського району Черкаської області

Додаток 15 Освячення храму на честь праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) Св. Патріархом Київським і всієї

Руси-України Філаретом, предстоятелем Української православної церкви Київського Патріархату. 31 грудня 2016 р., м. Біла Церква Київської обл...

Додаток 16 Храм на честь св. прав. Петра Калнишевського у приміщенні колишньої лікарні, освячений керуючим Дніпровською єпархією Української Православної Церкви Київського Патріархату 11 липня 2008 р. Преосвященнішим Владикою Симеоном(Зінкевичем). 19 серпня 2017 р., м. Нікополь Дніпропетровська обл.....

Додаток 17 Божественна Літургія з чином освячення храму святого праведного Петра Калнишевського яку очолив Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Онуфрій(Березовський) предстоятель Української Православної Церкви Московського Патріархату 13 листопада 2015 р., м. Запоріжжя.....

Додаток 18 1765 р., січня 3. – Постанова Військової Ради про повторне обрання кошовим отаманом Війська Запорозького Низового Петра Калнишевського і доручення йому їхати до Санкт-Петербурга і клопотатися перед російською імператрицею Катериною II про повернення земель, зайнятих під поселення “других народів” (Нову Сербію). ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 3–5. Чернетка.....

Додаток 19 Євангеліє на престольне в оправі. 1760 р. Вклад кошового отамана Запорозької Січі праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського).....

Додаток 20 Житіє праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), останнього кошового Запорізької Січі.....

ВСТУП

«Будьте святі, бо Я святий»

(1 Пет. 1,16).

Актуальність теми. Із здобуттями незалежності в історичній науці України сталися великі зміни, пов'язані з відродженням досліджень тих історичних питань, яким не приділялася увага в достатній кількості за радянських часів. Козацький фактор справив глибокий вплив на історичну долю українського народу. Хоч Запорозька Січ перестала існувати, вона залишила незгладимий слід у пам'яті народу. Запорозькі козаки уславили себе героїчною боротьбою проти чужоземних загарбників і обороною південних кордонів України. Запорожці завжди були з українським народом і в періоди національно-визвольних рухів, разом з ним ділили радість перемог і гіркоту поразок. Козацтво, створивши Запорозьку республіку, виявило незвичайну сміливість і оригінальну творчу здібність в організації військової справи, відстоюванні нових форм соціального, політичного і економічного буття, у створенні своєрідної культури. Сам запорозький козак для українського народу став еталоном найкращих людських якостей, виразником національного духу. Непримиренність козацтва до поневолювачів, його героїзм будили й підтримували в народі надію на визволення, запалювали наступні покоління на боротьбу за кращу долю.

На Запорожжі існувала система громадянських цінностей, зорієнтована на ідею свободи у соціальному, політичному та громадсько-господарському житті, а також православну культурно-релігійну традицію українського народу. Козаки самоусвідомлювали себе лицарями, тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали воєнне ремесло й належність окресленої військової спільноти, члени якої користувалися спільними правами і привілеями, мали специфічну систему громадянських цінностей,

звичаї, ритуали і традиції. Козацтво, овіяне славою і легендами, стало невід'ємною частиною тематичної пам'яті українського та багатьох інших народів, слава про яке гриміла по всій Європі та Азії.

Петро Калнишевський прославився як славний воїн, політичний діяч, що тривалий час очолював Запорозьку Січ, став її останнім кошовим отаманом, а потім 25 років життя служив своєму народові і Україні молитвою ченця, перебуваючи в Соловецькому монастирі. Цей християнський подвиг віри кошового обумовив його канонізацію Українською Православною Церквою Київського Патріархату. Це і визначає актуальність та наукову важливість вивчення життєвого шляху та діяльності Праведного Петра Багатостраждального.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне, військове та духовне життя в українських землях у складі Російської імперії другої половини XVII – XVIII ст.

Предметом дослідження є життя та діяльність останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Мета роботи: на основі опрацьованого матеріалу з'ясувати характерні риси і особливості військово-політичної діяльності кошового Петра Калнишевського, його подвижництва і мучеництва, а також процес його канонізації Українською Православною Церквою Київського Патріархату. Для досягнення поставленої мети ставляться такі основні

завдання:

- проаналізувати джерела та стан наукових досліджень проблеми;
- з'ясувати статус Гетьманщини, Запорозької Січі та Київської митрополії в складі Московського царства;
- визначити причини та наслідки загарбницької політики Російської держави;
- виокремити особливості формування світогляду Петра Калнишевського, проаналізувати його військову діяльність до обрання на

посаду кошового;

- охарактеризувати становище Запорозької Січі на чолі з Петром Калнишевським;
- проаналізувати життя Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі
- виокремити основні етапи канонізації та вшанування пам'яті св. Петра Багатостраждального.

Хронологічні рамки дослідження. Специфіка магістерської роботи обумовлює визначення двох періодів хронології. Перший визначається рамками життя кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського 1691–1803 р., а другий – 2008 – 2017 рр. - діяльністю Української Православної Церкви Київського Патріархату по канонізації та вшануванню пам'яті св. Петра Багатостраждального. З метою глибшого та всебічного дослідження проблеми частково залучаються матеріали в дещо ширших хронологічних межах.

Методологічна база роботи ґрунтується на основі принципів історизму та об'єктивності. При написанні роботи використовувались як загальнонаукові методи: логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення, статистичний, так і спеціальні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, емпіричний, толерантності.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її ідеї, теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал будуть корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України та історії Української Православної Церкви, у процесі викладання нормативних та спеціальних курсів, у виховній роботі з учнями та молоддю. Виділені у роботі положення й висновки дозволяють говорити про Петра Калнишевського не лише як військово-політичного діяча, а й подвижника п Української Православної Церкви.

Структура роботи обумовлена логікою розкриття теми, специфікою поставлених мети і завдань та характером дослідження. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи **становить сторінки**, в тому числі основний текст —, список використаних джерел та **літератури** - сторінки.

1.1. Огляд джерел та історіографія проблеми.

Вважається, що минуле Гетьманщини з кінця XVII — початку XVIII ст. не дуже добре представлено в історичних свідченнях: в українській автономії лише за К. Розумовського була впорядкована архівна служба. Також у XVIII–XX ст. через пожежі, використання документів для побутових потреб, військові дії втрачалися цілі архіви. У збереженні історичних свідчень істотним стало й те, що українські землі перебували у складі різних країн, архівні інституції яких не завжди переймалися документацією адміністративних установ Гетьманщини. Це значить, що історики мають у своєму розпорядженні лише частину свідчень, створених у державі зі столицею у Батурині/Глухові. Яке місце серед історичних свідчень про Гетьманщину займають джерела про відносини між міським самоврядуванням та козацькою адміністрацією? Насамперед це значний обсяг вже опублікованих текстів у XIX–XXI ст.: актові документи, які було створено у російських, козацьких та міських установах (грамоти і укази царів, універсали гетьманів, полковників та Генеральної військової канцелярії), меншою мірою — свідчення іноземного походження про Гетьманщину та про реформи у сусідніх країнах; епістолярний матеріал представників українських установ. Саме у такому порядку оглядатимемо видані й архівні джерела.

Хоча багато архівних джерел було опубліковано протягом XIX–XX ст.[42], низка документів, дотичних теми нашого дослідження, побачила світ лише після 1991 р. чи їх повторне видання було здійснено з оригіналу. Скажімо, «Московські статті» 1689 р., котрі містили деякі модернізаційні пункти, лише нещодавно уведено до наукового обігу[28]. Цілий корпус універсалів І. Мазепи з'явився впродовж 1990-х — 2000-х рр. завдяки зусиллям І. Бутича, Ю. Мицика, С. Павленка, В. Ринсевича, І. Ситого та

інших дослідників⁶. Уже сьогодні можна досліджувати універсали цього гетьмана як корпус документів, який дає змогу реконструювати масштаб мазепинської модернізації.

При написанні 3-го розділу моєї магістерської роботи було відвідано фонді 229 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАК), де зберігаються документи урядових і адміністративних установ Війська Запорозького, Гетьманщини, з якими так чи інакше був пов'язаний Петро Калнишевський як запорозький старшина і кошовий отаман. Підлягали відбору як опубліковані, так і неопубліковані документи, а також наративи, фіксація та інтерпретація яких здійснювалася науковими засобами. Опубліковані документи відбиралися за критерієм виключної унікальності розміщеної у них інформації та відсутності доступу до оригіналу або тогочасної копії в архівних зібраннях.

Першорядним за інформативністю комплексом джерел щодо життя та діяльності П. І. Калнишевського, безумовно, є документи Запорозької Січі, що зберігаються у фонді 229 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАК), що представлені у цьому збірнику найбільше. Вміст справ № 52, 63, 67, 72, 84, 96, 101, 120, 122, 142, 175, демонструє величезний документальний масив з різноплановою інформацією щодо внутрішнього управління, адміністративної мережі, демографічних характеристик, воєнних дій і пов'язаних з ним заходів,— обстоювання автономії та територіальної цілісності Війська Запорозького за кошівства Петра Калнишевського (1762, 1765–1775); детально відображає його участь у запорозьких депутаціях до імператорського двору, приватне листування, що, дозволяє з'ясувати мережу приватних зв'язків та міру їхнього використання для управління Військом Запорозьким. Зважаючи на те, що публікація документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі становить окремий видавничий проект Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, в рамках якого опубліковано п'ять томів,

(охоплено з 1 по 28 справи), включені у них документи не публікувалися у цьому збірнику, однак широко використані для написання біографічного нарису про Петра Калнишевського, що передує публікації документів.

Значний масив джерел про П. Калнишевського, не можна було використати для написання цієї роботи, у зв'язку з зберігання їх у Російському державному архіві, м. Москва (РДАДА), де зосереджені документи Сенату і сенатських установ (фонд 248), Держархіву (фонд 7), Соловецького монастиря (фонд 1201), а також інших центральних та регіональних владних інституцій, що містяться у фондах 13, 10, 16.

Документи Військової колегії Російської імперії, що зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві, м. Москва (РДВІА), дозволили простежити військовий аспект діяльності П. Калнишевського під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.,

Архів Соловецького монастиря, в якому перебував в ув'язненні і провів останні роки свого життя останній кошовий отаман, на теперішній час не існує як цілісний документальний комплекс. Монастирські документи були вивезені з Соловків у кілька етапів упродовж 1917–1923 років. Зараз його розпорошені частини зберігаються в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту Історії РАН (фонд № 123), значний масив — у РДАДА (фонд 1201), у Рукописному відділі Державних музеїв Московського Кремля, деяка частина документів монастирського архіву та адміністративних установ Архангельської губернії залишилася в Державному архіві Архангельської області (ф. 878 та інші). Певне уявлення про архів Соловецького монастиря дають свідчення Д. І. Яворницького [69,70], котрий оглянув його під час перебування на Соловках у 1887 р. і опублікував фрагменти документів, що стосувалися ув'язнення П. І. Калнишевського (копія з указу Катерини II про ув'язнення Калнишевського в Соловецькому монастирі від 10 червня 1776 року, «Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и содержащихся арестантах» за № 121) [66,67]. З огляду на те, що протягом останніх років

праці Д. І. Яворницького, де викладався зміст цих документів, неодноразово видавалися у репринтах [65,68], а крім того, публікація зібрання праць знаного дослідника козацтва становить окремий видавничий проект Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, опубліковані ним фрагменти соловецьких документів не були включені до цього збірника.

Звісно, моя робота далекі від того, щоб зараз охопити увесь потенційно існуючий масив документів, в яких висвітлюється життя та діяльність Петра Калнишевського, однак використаний обсяг матеріалу дає нам змогу зрозуміти головні напрямки та дії останнього кошового отамана.

Останній кошовий Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський (1690–1803) є в українській історії однією з тих непересічних постатей, які завжди привертали до себе увагу і політичних еліт, і дослідників-науковців, і широкого суспільного загалу. Адже він був не просто очільником запорозького козацтва в останні роки існування Січі, він став символом, віддзеркаленням образу героя-мученика, котрий відстраждав у соловецькій в'язниці за всі три століття, що відгуляла козацька вольниця. У такому символічному контексті його життя та діяльність сприймалися у часи українського національного відродження другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Це героїзовано-символістичне сприйняття було успадковано після відновлення української державності у 1991 р., а його логічним довершенням стало оголошення Петра Калнишевського Українською православною церквою святим великомучеником є 2008 р.

Однак для того, щоби збагнути велич людини, недостатньо простої констатації того, що ця людина була видатною і надзвичайною. Потрібно розуміти контекст її діяльності, її цілі і прагнення, котрі — і це цілком природно — не завжди співпадають з нашими уявленнями про героїзм і мучеництво. З висоти погляду сучасного українського націотворення, Петро Калнишевський передусім бачиться першим, хто запровадив

повномасштабне землеробство на степовому просторі Південної України. На початку 60-х рр. XVIII ст., коли влада на Січі зосередилася в його руках, були скасовані всі обмеження, що існували на Запорозжжі стосовно української селянської колонізації і господарського освоєння краю. Кошовий отаман запровадив ефективну систему захисту кордонів, що убезпечило запорозькі землі від руйнівних татарських набігів і грабунку з боку гайдамацьких ватаг. Підвищення рівня безпеки на степовому порубіжжі сприяло припливу на Запорозжжя землеробського люду; створилися сприятливі умови для вирощування збіжжя і продажу його за межі Запорозьких Вольностей. Цьому сприяли відсутність кріпацтва, запровадження рівномірного й економічно виваженого оподаткування, ефективний захист майнових та особистих прав козаків та посполитих. Звернімо увагу, що попередник Петра Калнишевського на посаді кошового отамана, Григорій Федорів (Лантух), запевняв російських урядовців: «Військо Запорозьке з давніх літ і донині хліба не вирощує, та й в цих степових місцях його мало родить». Однак за кошівства Калнишевського на Запорозжжі стали говорити так: «Як був кошовим Лантух — не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з'явилися паляниця, корж і книш».

Таким чином, завдячуючи економічній політиці П. І. Калнишевського, Україна стала справжньою «житницею Європи» і такою залишається й понині. Та найголовніша заслуга Петра Калнишевського перед Україною полягає в тому, що він своєю діяльністю сприяв українській колонізації причорноморських степів, а відтак саме він визначив входження регіону до єдиного етнокультурного комплексу України.

Працюючи над написанням цієї роботи, я намагався всебічно, безпристрасно і об'єктивно висвітлити життя та діяльність останнього кошового отамана — не приховуючи темних і надміру не увиразнюючи світлих сторін. Головною думкою було побачити крізь документальні і

нарративні свідчення людину, котра діяла, прагнула, жадала і мислила у контексті своєї доби, використовуючи при цьому засоби, відпущені самою ж добою. І не варто дорікати йому за те, що він міг здійснити, та, на жаль, не здійснив.

1.2. Вимоги до канонізації православних святих

Розділ богослів'я, який досліджує святість як явище благодаті Божої в світі, святих та їх шанування та шляхи досягнення святості, називається – Агіологія. Слово походить від грецького *αγιος* “святий” и *λογος* “слово. Агіографія, гімнографія й іконографія слугують важливими допоміжними дисциплінами для Агіології. Існує мало досліджень по агіології [20, с. 269]. Складність цієї науки полягає в тому що розказати як досягти святості можуть лише ті хто її досягли. Навряд чи ми станемо питати як переплести ріку в того хто не вміє плавати.

Офіційне визнання і проголошення вищою церковною владою людини святою з внесенням її до списку святих із призначенням певного дня для святкування її пам'яті називають канонізацією. Найчастіше день пам'яті призначають на дату смерті чи мученицької кончини святого. Термін почав використовуватись західними богословами досить пізно і походить від латинського слова *Canonizatio* — латинізована транскрипція грецького дієслова *κανονίζω* — «ухвалювати, на основі правила узаконювати» [51, 95]. У Грецькій Церкві цьому терміну немає адекватного слова, тому в подібній випадках там використовується словосполучення “приєднання до лику святих” або причислення до лику святих, рідше зарахування. Пізніше він перейшов у церковну мову Київської Русі та зберігається у Церкві аж донині. За вченням Церкви, угодники Божі, являючи лик святих моляться перед Богом про живих співбратів своїх по вірі, яким останні віддають молитовне вшанування.

Для віруючих християн перших століть і раннього середньовіччя святість була очевидною, «сяючий білизна сонм обраних» був явлений Церкві як належне: проблема доказу святості, яка зараз є надзвичайно важлива для сучасних християн, для раннього періоду була не актуальна. Церковна громада або окрема людина отримувала благословення єпископа на зберігання мощей, святого і на щорічне святкування його пам'яті. Тому виходячи з більш широкого розуміння, в давнину будь-який християнин, що не ухилився в ересь або розкол, не здійснив смертний гріх, за який він був відлучений від Церкви, вважався після смерті святим. Громада, до якої він належав, з дозволу єпископа записувала його ім'я на табличках покритих воском — диптихах, мартирологах. Завдяки ним згадувалися живі та померлі християни. Якщо ім'я померлого потрапляло в ці таблички, то він автоматично вважався святим [45, с. 84].

Основний список святих Древньої Церкви складався з мучеників. Є відомості, що вже в II столітті поряд з євангельськими подіями до числа святих відносились і торжества в дні смерті мучеників, які були як дні їх «народження» у вічне життя. Християни які знали мученика з благоговінням берегли останки, відвідували місце поховання або мук, пам'ятали дату його смерті, щоб потім мати можливість святкувати його пам'ять. Стародавні християнські письменники говорять про поминальні трапези на гробницях мучеників [33 с. 92].

Віктор Живов, автор короткого словника агіографічних термінів, вважає що початок вшанування святих був покладений вже після смерті апостолів. Вони виступали як зразок, початок людства, спасеного по своїй вірі. Є свідчення про святкування пам'яті апостолів Петра і Павла в III столітті [20, с. 271].

Після збільшення кількості християн, ересі також розповсюдились і щоб не вшановували «замучених еретиків» церковна влада стала слідкувати як за встановленням дня шанування святого, так і за заборонаю хибних

вшановувань. Тому 63 правило Трульського Собору наказує спалювати брехливі мученицькі житія. 34 правило Лаодикійського Собору забороняє ходити до єретиків і до лжемучеників а 9 правило цього ж Собору – не ходити на кладовища єретиків та мученицькі місця для зцілення. За порушення цього правила тимчасово відлучали від церковного спілкування [25, с. 127].

Церкві довелося виробляти юридичну процедуру оголошення померлого праведника святим, якій дали назву – «канонізація». Для зарахування у святці потрібно було довести, що подвижник сповідував православну віру і вів благочестивий спосіб життя (остання вимога не обов'язково для мучеників, оскільки головна підстава для їх канонізації - документально підтверджений факт мучеництва за Христа, а їхнє життя до подвигу зазвичай не було предметом вивчення, особливо в давнину, бо вони мученицькою кров'ю змили всі свої гріхи). Імена мучеників вмішувались у календарі. Однак слід відмітити, що календарі складались для окремих дієцезій, і мученики з одного списку не завжди вносились у списки інших дієцезій. Це свідчить про те, що основна маса святкування пам'яті святих в Древній Церкві відносилась до місцевого шанування у кожній окремій єпархії [45, с. 54].

Двадцяте правило Гангрського Собору забороняє засуджувати зібрання на честь мучеників, а 94 правило Карфагенського Собору наказує звершувати пам'ять мучеників там де є мощі чи місця їхнього страждання. 56 правило Карфагенського Собору дозволяє читати мученицькі акти в дні звершення їхнього страждання .

Важливо також і те, що з точки зору Церкви канонізація не робить людину святою, а її подвиг. Канонізація – лише визнання заслуг подвижника, свідоцтво абсолютної впевненості в його спасіння, адже прославляючи праведника, Церква перестає молитися про нього і починає молитися йому. Значить, вона повинна бути впевнена, що ця людина вже з'єднана з Богом і не потребує наших молитов за її спасіння [52, с. 114].

Не завжди моці – це збережені тіла повністю, чи частково але найперше це були кістки які творили чудеса і виганяли бісів. В грамоті Новгородського митрополита Питирима від 1667 р. читаємо про моці Ніла Столбенського: «гріб і тіло його святе землі піддано, а моці святі його цілі всі». Ще з початку християнства в церквах переховували кістки святих і на тих мощах або гробах мучеників будували храми, залишали в основі фундаментів церков, а також святих престолів. На могилах святих служили літургію. Зараз церква вшановує моці святих, зберігаючи їх у спеціально оздоблених і прикрашених для цього гробницях–раках, а також поміщуючи їхню часточку у святі антимінси, що лежать на святих престолах–жертovníках, на яких приноситься безкровна жертва Богові й без яких не може відбуватися служба Божа в жодному православному храмі. Є ікони де вставлені частинки мощей тих святих які зображені на них [51, с. 116].

Хибно буде вважати, що нетління мощей є основною підставою для канонізації, і тіло кожного святого має бути нетлінним. Хоч дійсно канонізації багатьох святих передувало відкриття їхніх нетлінних мощей, але є багато святих, у яких тіла частково чи повністю зітліли. Церква однаково вшановує тлінні та нетлінні останки святих, які прославилися своїм життям і вчинками.

До канонізації праведник вшановувався народом в малих масштабах, який з часом міг розширитись. Таким чином поставав ореол шанування святого. Потім єпархіальний архієрей з благословення патріарха міг благословити канонізацію святого. Таких святих вшановували лише в певних єпархіях чи територіях. Від того і походить назва місцешанований святий. [45, с. 90].

Загальношановані святі вшановуються всією Помісною Автокефальною чи Автономною Церквою чи декількома Церквами.

Євген Голубинський коли досліджує умови для зарахування до лику святих у Древній Церкві розділяв древніх святих на три розряди: *перший*

розряд – це старозавітні патріархи і пророки та новозавітні апостоли; *другий* мученики; *третій* святі, яких Церква шанувала їх не через те що вони належать до відомого класу, а через те, що особисто того чи іншого із них вважали достойним свого вшанування [45, с. 91]. Старозавітних святих і новозавітних апостолів Церква шанувала ще від самого початку. Древні християнські мученики здавна вшановувались як святі уже по самому факту пролиття крові за Христа. Для їх прославлення не було потрібно попередньо особливо дослідити їхні життя. До навернення вони могли бути як благородумний розбійник, закоренілими грішниками.

Стосовно ієрархів – святителів, то на думку професора Євгенія Голубинського, спочатку вони належали до першого розряду, тобто, зараховувались до лику святих нарівні з апостолами уже через те що належали до ієрархії, а потім стали прославлятися нарівні з подвижниками, за їх особисті достоїнства. В доказ цього, що древні архієреї зараховувались до лику святих уже через свій сан, звісно якщо вони не впадали в ересь або не були особами з сумнівною репутацією, Євгеній Голубинський наводить такі свідчення. Із 74 єпископів, які займали Константинопольську кафедру з 315 по 1025 рр., не були прославлені тільки 18 єретиків і 7 православних, причому тільки про троє з них достовірно відомо що вони не були канонізовані, інші 4 ієрарха можливо і вшановувались деякий час. Але з XI ст. Константинопольські Патріархи зараховуються до лику святих вже через благочестиве життя, або особливі дари [52, с. 45].

До третьої категорії треба піднести “сповідників” – людей, які постраждали за Христа, перетерпіли катування, ув’язнення, заслання але не зазнали мученицької кончини. Належать туди також царі та князі, які прославитись заслугами перед Церквою. Якщо їх служіння проходило у розповсюдженні (або утвердженні) християнства, то їм засвоювалось найменування “рівноапостольних”. У Древній Церкві це рівноапостольні Костянтин та Єлена, Кирил і Мефодій, а пізніше – Володимир і Ольга.

Починаючи з IV ст., у чернечому середовищі Олександрійської Церкви виникає ще один вид святості юродство. Основою цього подвигу стали слова ап. Павла «ми безумні заради Христа» (1 Кор. 4, 10). Сам по собі подвиг юродства не є самоціллю, про що свідчили подальші заборони Церкви на неправдивих юродивих. Справжні юродиві приносили в жертву Богові не тільки плоть та майно, але і розум. Безумний заради Христа повинен був виконувати функцію суспільної терапії, тобто подвиг юродства був спрямований на зцілення суспільства від найрізноманітнішою суспільного зла. Цей подвиг святих людей найважчий, тому список святих юродивих дуже короткий [24, с. 743].

Канонізація преподобних пустельників аскетів, які з кінця IV століття у великій кількості подвизалися у пустелях Єгипту та Палестини спочатку була місцевою. Були складені списки преподобних, об'єднані за принципом собору місцевих святих. Перший патерик «Лавсаїк», написаний біля 420 р. вміщує «життя, труди та подвиги отців, які подвизались у Синайській пустелі». Патерик Феодорита Кіпрського (середина V ст.) розповідає «про життя подвижників Сирійських». Пізніше вже сама назва патериків говорила про життя отців тих чи інших регіонів. Відомі патерики «Єгипетський», «Єрусалимський» і «Римський», складений напою Григорієм Великим (604 р.). Таким чином, до початку VII ст. списки преподобних, як місцевошанованих, так і загальношанованих, склали досить об'ємний перелік святих [2, с. 197].

Чудотворців церква визнавала і визнає їх святими «на основі надприродного свідчення про них від самого Бога, Який тих чи інших між ними удостоював дару чудотворіння ще за життя або після смерті. Не припускаючи цієї єдиної твердої та не залежної від людських пристрастей основи, ми повинні були думати, що у визнанні подвижників святими царювало у древні часи самочинство, чого думати звісно, неможна. Читаючи життя древніх подвижників, зарахованих до лику святих, ми майже не

знаходимо між ними таких, які не мали б дару чудотворіння ще за життя; і ця загальна приналежність дару чудотворіння подвижникам, які визнані Церквою за святих, і дає повне право вважати, що саме цей дар і був причиною їх зарахування до лику святих» [3, с. 52]. У Римській Церкві ситуація складалась аналогічним чином. З верх 30 перших пап, яких було приєднано до лику святих тому, що всі вони померли мученицькою смертю, до місцевошанованих святих віднесено також 26 пап, які були на Римському престолі один за одним з 296 по 526 рр. Абсолютно ідентично йшли справи і в інших Помісних Церквах.

У синодальній і новітній період богоугодне життя, добрі справи, мучеництво за віру Христову, сповідування її, незважаючи на муки й інші утиски, поширення віри, особливі подвиги, здійснені людиною, визначали її святість навіть тоді, коли вона часом і не творила чудес, а її тіло після смерті підлягло тлінню [45, с. 95].

Найпершими були канонізовані українські святі князі страсотерпці Борис і Гліб, убиті в 1015 р. На думку сучасних істориків, канонізація відбулася у 1020 або 1026 р. Наступним канонізованим українським святым був преподобний Феодосій Печерський, канонізація якого відбулася 1108 р., а місцеве вшанування як святого могло здійснюватися вже з 1091 р., з моменту відкриття його нетлінних мощей. Четвертим канонізованим святым був святий Леонтій, єпископ Ростовський, священномученик (1073 або 1077). У 1164 р. були відкриті його мощі, а канонізація наступила в 1190–1194 рр.

Ймовірно, від XIII до XVI ст. було канонізовано ще багато українських святих, але про це не збереглося відомостей. У 1621–1622 рр. був канонізований священномученик Макарій, митрополит Київський. У 1643 р. славний митрополит Київський Петро Могила канонізував усіх Печерських угодників, мощі яких були поховані в Ближніх і Дальніх печерах Києво–Печерського монастиря. Їхнє місцеве вшанування відбувалося ще з княжих часів, бо ці преподобні в переважній більшості жили ще перед татарською

навалою або безпосередньо після неї. Цікаво, що РПЦ майже 120 років не визнавала цієї канонізації й внесла Печерських святих у свої святці у 1762 р. [20, с. 301].

У середині XVII ст. виникає незвичайне для Церкви явище деканонізації, що йде слідом за зміною церковної політики. Яскравим прикладом є випадок прп. Анни Кашинської († 1368), яка була прославлена у 1650 р, а її деканонізація була проведена патріархом Йоакимом в 1677 р. та прийнята Московським Собором 1 січня 1678 р [2, с. 172].

Для канонізації подвижника потрібні були такі основні критерії, сформульовані ще у 1918 р.: свідчення про благочестиве життя, народне шанування, бездоганне сповідання православної віри, чудотворіння. При деяких випадках бралось до уваги повне чи часткове нетління мощей [7, с. 598]. Чудотворіння хоч і називані єпископом Панкратієм (Жердевим) головою Синодальної комісії по канонізації святих – основним «об'єктивним критерієм», але на практиці вони інколи не бралась до уваги. Так без явних і багаточисленних фактів чудотворінь були прославлені Федір Ушаков, багато благовірних князів, серед яких св. рівноапостольний Володимир Великий, св. Володимир Василькович, св. Ярослав Мудрий, св. Петро Калнишевський та інші [20, с. 301].

При прославленні новомучеників й сповідників в РПЦ діють з урахуванням критеріїв канонізації мучеників в Стародавній Церкві й ряду нових критеріїв, характерних епосі останніх гонінь, оскільки неправомірно всіх загиблих в ту пору вважати мучениками тільки на підставі самого факту їх вбивства. Знайдення мощей має виконуватись за присутності представників Синодальної комісії з канонізації святих, вчених фахівців (археологів, істориків, антропологів та інших). Після здійснення дослідження останків, незалежно від результату, єпархіальним архієреям належить рапортом повідомляти Патріарха Московському і всієї Русі.

З 2017 року УПЦ МП не може самостійно канонізувати святих. Раніше це міг зробити Священний Синод але після нової версії статуту загальноцерковне прославлення має розглядати лиш Архисерейський Собор – вищий орган управління РПЦ [83]. Священний Синод може лише канонізувати місцешанованих святих і якщо це шанування буде поширене на великих територіях то Священний Синод подає прохання на загальноцерковну канонізацію в Архисерейський Собор РПЦ [92]. Диякон Андрій Кураєв з цього приводу зауважив про скорочення прав УПЦ МП і додав: «Власне, вже в кінці 90-х – після канонізації Петра Могили – стало зрозуміло, що київські канонізації треба якось «нормалізувати»» [72].

В даному підрозділ я намагався розкрити та описати яким чинином та при яких обставинах Правослана Церква може канонізувати святого. Також в даному підрозділі я описав на які гупи поділяються ново канонізовані.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVII-XVIII СТ.

2.1. Статус та органи управління Лівобережної України в Московському царстві (1654-1721).

Найвищим законодавчим органом держави стала Генеральна рада – загальна рада всього війська. Позаяк такі ради відбувалися бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому скликалися вони зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень. З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що незабаром її взагалі перестали скликати. Роль Генеральної ради перебрала Старшинська рада, що складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад Старшинської ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духовенства.

Старшинська рада мала надзвичайно широкі повноваження. Вона розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджувала міські привілеї та смертні вироки тощо. Виконавча й судова влада зосереджувалися в руках гетьмана. Він, зокрема, скликав Генеральну і Старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв Генеральний військовий суд), опікувався фінансовою системою, за рішенням ради розпочинав війну, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил [63, с. 19].

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – генеральна старшина, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас – генерального військового штабу.

Територія козацької держави в ідеалі мала охоплювати всі етнічні українські землі, і не випадково практично на всіх землях, куди сягала шабля повстанців, формувалися козацькі полки. Так, згідно з умовами Зборівського

договору 1649 р. Гетьманщина складалася із земель колишнього Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. кв. км. Столицею та гетьманською резиденцією став Чигирин, засновником якого був Михайло Хмельницький, покійний батько гетьмана.

Запорозька Січ була окремою адміністративною одиницею в державі. Гетьманська держава мала одну з найсильніших у тогочасній Європі армій. Її було створено зусиллями Богдана Хмельницького й досвідченої козацької старшини у перший рік війни. Більшість війська становило покозачене селянство та міщани. Проте ядром армії було реєстрове й запорозьке козацтво. Структурування війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика також здійснювалися за традиціями Війська Запорозького[53, с. 79].

Основу козацьких полків становила піхота. За ініціативи гетьмана під час Національно-визвольної війни було створено козацьку кінноту, яка успішно протистояла ворогові.

Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Грошовими справами в козацькій державі безпосередньо керував Богдан Хмельницький. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу – земля, що перейшла в користування скарбу; сільськогосподарські промисли та плата за їх оренду. Існували в державі й загальні податки, як відкривали широкі перспективи розвитку промисловості й торгівлі в Україні, сприяли піднесенню добробуту жителів Гетьманщини. Особливості сплати й надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство. Із грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, згодом – московські й турецькі гроші [28, с. 174].

У козацькій державі діяла своя система судочинства. Вона складалася з Генерального суду, полкових і сотенних судів. Найвищою судовою установою був Генеральний військовий суд при гетьманові. Він розглядав

апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Окрім того, в Україні функціонували за давньою традицією ще й церковні суди, але їх чинність поширювалася тільки на внутрішні справи православного духовництва.

Герб Війська Запорозького – козак з мушкетом та шаблею – став гербом усіх визволених земель. В останній рік свого життя Богдан Хмельницький, прагнучи наголосити на миролюбному характері незалежної України, запровадив на деяких документах зображення голуба з оливковою гілкою у дзьобі – символ Святого Духа, що несе мир людям[26, с. 251].

Від перших місяців Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький зосередив особливу увагу на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України. Задля успішної боротьби проти Польщі, що була однією з наймогутніших країн тогочасної Європи, уряд Хмельницького мусив перешкодити польським дипломатам у створенні антиукраїнської коаліції, і навпаки створити антипольську коаліцію. З цією метою наприкінці лютого – на початку березня 1648 р. було укладено військово-політичний союз із Кримським ханством та його васалами – ногайськими ордами. Було встановлено дружні відносини з Валахією, католицькою Венецією, розпочато пошуки способів порозуміння зі Швецією. Особливе місце посідали відносини з Туреччиною. Було укладено українсько-турецьку угоду (1648 чи 1649 р.), що надавала українським купцям право вільного плавання Чорним морем і право безмитної торгівлі в портах Османської імперії. Отже, завдяки активній зовнішній політиці гетьманський уряд спромігся зміцнити позиції України в світі.

Утвердження Української козацької держави – Гетьманщини – відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Натомість формувалася

козацька, селянська, а також державна власність на землю. У зв'язку з цим змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати й католицька шляхта, католицьке духовництво – ті верстви, що тримали у своїх руках владу до початку Національно-визвольної війни. Позаяк шляхетсько-магнатський стан пощастило ліквідувати, провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини. Козацька старшина формувалася з представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних посадах[28, с. 176].

Безперечним завоюванням козацької держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покозачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислом, торгівлею, для участі в самоврядуванні.

В другому розділі я намагався описати статус та органи управління Лівобережної України в Московському царстві (1654-1721), а саме адміністративну владу, як у козацькій державі діяла система судочинства, старшинська рада.

2.2. Стан Української Православної Церкви (Київської Митрополії) після 1686 р.

Ще в жовтні 1685 р., тобто перед поставленням в Москві єп. Гедеона на Київську кафедру, була виготовлена грамота від патр. Йоакима до патріарха царгородського Якова, в якій Йоаким не так просив Якова про передачу Москві митрополії Київської, як доводив історичні свої права на неї, бо вона, мовляв, колись відділилась від Москви через властолюбство деяких людей. Але ця грамота не була вислана, а залишилася в архіві з поміткою: «Сицева грамота в Царград не послася, но іним образцом». «Іншого образця» грамота

підписана була патріархом через три дні після поставлення в митрополити єп. Гедеона. В ній патріарх Йоаким, повідомляючи патріарха Якова про поставлення ним Гедеона, мотивує це потребами Київської митрополії, кафедра якої, мовляв, давно вдовствує, що небезпечно для неї з огляду на акцію латино-уніятів, а український народ звернувся з проханням до Москви посвятити обраного кандидата, щоб йому не потерпіти від злих людей в часі довгої подорожі до Царгороду [29, с. 19].

Це виклавши, Йоаким пропонує царгородському патріархові зовсім відмовитися надалі від влади над Київською митрополією, віддаленою від Царгороду і просторами і варварами, та відступити її московському патріарху, бо ж «оная єпархія від нас близько, і в Росії, від початку прийняття православної віри, була оная всеросійського нашого престолу». Від царів також була послана патріархові царгородському подібного змісту грамота, тільки без цього безграмотного патріаршого історичного екскурсу про залежність Київської митрополії від Москви «ізначала пріятія православної віри». Замість цього, в царській грамоті посилалися на недавній прецедент, як патріарх царгородський Парфеній погоджувався на поставлення в Москві в київські митрополити архимандрита Інокентія Гізеля.

До Царгороду оформлювати перехід Київської митрополії до московського патріарха був посланий вже бувалий там дяк Никита Олексієв, який повіз з собою вище згадані грамоти, золоті й соболі, маючи інструкцію, як добути йому в Царгороді грамоти зречення від Київської митрополії. До царського й патріаршого посланця з Москви приєднався в Україні гетьманський посланець Іван Лисиця, через якого Самойлович посилав свою грамоту до патріарха Якова з тією ж просьбою передати Українську Церкву під владу московського патріарха [46, с. 62].

По дорозі до Царгороду посли зустрілись з патріархом Єрусалимським (Досифеєм), який був відомий в Москві, якому Олексієв мав вручити царське жалування. Патріарх Досифей славився в тих часах як вчений каноніст, який

забирав голос в церковних справах майже кожної помісної церкви. Забрав голос патріарх Досифей і в справі приєднання Київської митрополії до Московської патріархії.

Патріарха Якова, коли прибули послы Олексієв і Лисиця, вже на кафедрі не було; новий царгородський патріарх Діонісій саме приїхав до Адріанополя в справі затвердження його турецькою владою на кафедрі. Для полегшення справи Олексієв сам удався до великого візира з прохання від царів, щоб візир наказав царгородському патріархові відступити Київську митрополію Московському патріарху. Довідавшись, що з боку великого візира нема перешкод для задоволення просьби московських царів, патріарх Діонісій дав згоду на передачу Київської митрополії в юрисдикцію московського патріарха [50, с. 91].

Відступаючи митрополію, патріарх в грамотах підкреслює, що кандидат на митрополичу кафедру повинен обиратися за звичаями міста того, в якому обирається. Патріарх поставив в грамотах ще таку умову, щоб в Київській митрополії поминали за Службою Божою найперше Вселенського царгородського патріарха, а другим патріарха московського. В одному з листів, долучених до грамоти царям, патріарх посвідчив: «Приняли есми милостиню святого вашого царствія от посланого вашого господина Никити Алексієвича три сорока соболей і двісті червоних».

27 грудня 1686 р. гетьманові Самойловичу послана була царська грамота з золотим ланцюгом, за успішне закінчення справи підпорядкування Київської митрополії Москві.

Була в справі підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії зацікавлена ще одна сторона – польська державна влада, бо ж під нею знаходилась тоді більша частина митрополії. І ми бачили, що як і у соборному протесті духовенства, так і в «статтях» духовенства й гетьмана, були проявлені турботи за долю цих православних епархій [29, с. 62].

Отже, Польща, яка сто років тому назад унію пришвидшуючи, боячись впливів на православних своїх горожан новоутвореної тоді московської патріархії, тепер погодилася на залежність православних єпархій в її межах від Київського митрополита постарому, хоч він і переходив під московського патріарха.

2.3 Запорізька Січ у державній та військовій системі Російської імперії.

Від кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Український уряд непокоїла можливість налагодження відносин Московії з Річчю Посполитою, бо їх пов'язував Поляновський мирний договір, якого цар не наважувався порушувати, аби не давати польському урядові приводу до нової війни. Водночас у Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого стало переведення великих військових з'єднань на московсько-український кордон. У Москві чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, а також остерігалися козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі. Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, то Україна укладе союз із Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії

11 жовтня 1653 р. Земський собор Московської держави вирішив підтримати Гетьманщину й розпочати війну проти Речі Посполитої. У зв'язку з рішенням Земського собору, до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним [53, с. 26].

Після попередніх переговорів на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяло участь близько 200 представників старшини та козацтва. Їй передувала таємна рада Хмельницького з генеральною

старшиною та полковниками. У звіті цареві зазначено, що гетьман звернувся до присутніх з промовою. Зміст цієї промови нібито зводився до того, що єдиним виходом зі становища в боротьбі за визволення від польського гноблення за тих умов може бути союз із Московією. Рада винесла ухвалу про угоду з Москвою. Після зачитання царської грамоти старшина й послі пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги цареві Олексію. У церкві Хмельницький зажадав, щоб московські послі першими пообіцяли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права і привілеї [28, с. 165].

Переяславська рада лише започаткувала оформлення московсько-українських відносин, бо ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Все мали вирішити подальші переговори у Москві. Кожна зі сторін бачила союз двох держав по-своєму. Український уряд, укладаючи союз із Московією, послідовно виступав за рівні права його учасників, виходив із західноєвропейської моделі міждержавних стосунків. Московський уряд уже тоді прагнув перетворити Україну на свою провінцію, позбавлену всяких прав, а на українців включно із гетьманом дивилися, як на підданих та холопів його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Натомість представники московського уряду щедро сипали обіцянки не порушувати «прав і вільностей» України.

Козацькі пропозиції склалися з 23 статей від імені гетьмана й Війська Запорозького. Основна ідея цих статей – встановлення в принципі таких міждержавних відносин, за яких Україна зберігатиме як внутрішню, так і зовнішню самостійність. Саме з цими статтями українське посольство прибуло до Москви. Проект документа українські посланці подали московському урядові 14 березня 1654 р. Згідно з «Березневими статтями» – ядром договору, гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді. Українські адміністрація та суд лишалися самостійними і не

підпорядковувалися Москві. Збирання податків покладалося на український скарб. Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тисяч. Українські міщани зберегли всі свої права і вільності, дані їм ще литовськими князями та польськими королями, насамперед міське самоврядування. Українська православна церква не погоджувалася на залежність від патріарха московського, якої прагнули московський уряд і Російська православна церква [49, с. 50].

Отже, лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – тільки частково, а православне духовництво відмовилося від незаконних вимог Москви.

Незабаром на території Білорусі та Смоленщини розгорнулися воєнні дії. У західний похід виступили військо московського царя та посланий Богданом Хмельницьким 20-тисячний корпус українських козаків на чолі з «білоруським гетьманом», ніжинським полковником Іваном Золотаренком. Для союзних московсько-українських військ той похід виявився успішним. Улітку 1655 р. вони вибили литовське військо з Білорусі та захопили частину Литви разом із столицею Вільно. Війська Московської держави і Гетьманщини розгорнули подальший наступ, внаслідок чого вдалося вийти навіть на береги Балтійського моря і обложити Ригу.

Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися й на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія вдерлася на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Поділля. 29 січня 1655 р. польсько-татарське військо оточило українсько-московський табір під Охматовом (нині Черкаська обл.). Облога тривала кілька днів і була тяжкою для обох сторін. Особливо дошкуляли люті морози, а в голому степу не було чим палити багаття, важко було сховатися від пронизливого вітру. Не випадково сучасники називали місце бою «полем дрожі», або Дрижополем, а битву під Охматовом – Дрижопільською битвою [50, с. 79].

Навесні 1655 р. Богдан Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину. Мета походу – визволити від польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем-Подільським. Під час облоги міста гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив про вступ Швеції у війну проти Польщі. Хмельницький, зі свого боку, обіцяв шведському королю оружну допомогу.

29 вересня 1655 р. українська армія, поряд з якою діяв невеликий корпус московських військ, вщент розбила коронного гетьмана Станіслава Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Внаслідок цієї перемоги було визволено значну частину Західної України. Того самого дня українська армія підійшла до Львова та обложила його. Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не тільки мешканцям міста, а й війську, Богдан Хмельницький відмовився витратити сили на тяжку облогу і погодився на переговори з львівською владою. Невдовзі гетьман отримав викуп і відступив від міста. З-під Львова Богдан Хмельницький послав частину свого війська на чолі з наказним гетьманом Данилом Виговським на Люблін. Взавши Люблін, козаки повернулися до Хмельницького. Ходили також українські війська під Замостя, але й цього разу місто не вдалося взяти.

Після битви під містечком Озерна 22 листопада 1655 р. було укладено угоду між гетьманом і кримським ханом. Вона передбачала невтручання Криму у війну України й Московії проти Польщі. Договір дав можливість уникнути татарського нападу на українські та московські землі [63, с. 19].

Отже, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія 1655 р. для українсько-московського війська в Україні завершилася цілком успішно.

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Богдан Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом,

молдавським господарем, трансільванським князем, правителями Пруссії та Бранденбургу.

Віленське московсько-польське перемир'я в Чигирині було сприйняте як брутальне порушення договору 1654 р. Гетьман вирішив шукати нових союзників проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція і Трансільванія. Відносини з Трансільванією Хмельницький встановив ще 1648 р. Щоправда, вони були нерівними: то союзницькими, то напруженими. 18 жовтня 1656 р. між Військом Запорозьким і Трансільванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Юрій (Д'єрдь) II Ракоці обіцяв допомогти Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію. Дипломатичні зносини зі Швецією Богдан Хмельницький розпочав 1652 р. і підтримував надалі. Вже у вересні 1655 р., коли спалахнула польсько-шведська війна, Хмельницький пропонував шведському королю Карлу X Густаву союз проти Польщі з умовою, що всі етнічні українські землі Речі Посполитої буде віддано Україні

У 1656 р. дипломатичні відносини України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавати українські землі, що були під Польщею, бо самі на них претендували. У січні 1657 р. шведські послы привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирини знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл-Густав погоджується віддати гетьману українські землі під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі [26, с. 271].

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансільванського князя Ракоці на Польщу, Хмельницький надіслав йому на допомогу українські війська, очолені київським полковником Антоном Ждановичем. Попервах українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно: було здобуто

Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін тощо. Однак із середини травня невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король залишив Ракоці. Згодом розпочалися польсько-шведські мирні переговори, що завершилися Оливським миром 1660 р. Напруженими стали міжсоюзницькі стосунки. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансільванії, Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. А 21-22 липня 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла б відрізати йому зворотний шлях, та остаточно втративши надії на успішне завершення боротьби проти Польщі, трансільванський князь капітулював. Ракоці наодинці з ордою і польськими військами не вистояв і мусив укласти тяжкий мир. Трансільванія визнала себе переможеною.

Таким чином, похід проти Польщі у 1656-1657 рр. при всіх його блискучих перемогах не привів до остаточної перемоги над Річчю Посполитою. Смутні звістки з поля битв літа 1657 р., а особливо звістка про самовільне повернення Ждановича на Україну, підкосили Богдана Хмельницького. 6 серпня 1657 р. український гетьман помер від апоплексичного удару (інсульту). Україна втратила свого великого сина, надійного керманича Української держави у такий тяжкий час [28, с. 181].

Внутрішнє становище Української держави по смерті Хмельницького багато в чому зумовлювалося зовнішніми факторами. Розпалася коаліція проти Речі Посполитої. Трансільванія зазнала поразки, а от бранденбурзький правитель відокремив від Речі Посполитої Пруссію та остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Швеція, втягнута у війну проти Данії, вивела війська з Польщі й невдовзі уклала мирні угоди з Московією та Річчю Посполитою. Щодо Польщі, то вона разом із Кримським ханством розпочала приготування до нової війни, щоб узяти реванш.

На внутрішньому становищі Української держави позначилась і тривала війна. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіжностей між

прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками [50, с. 124].

Ще за життя Богдана Хмельницького Старшинська рада за наполяганням гетьмана винесла ухвалу про передачу влади після його смерті його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми врядування. Однак по смерті гетьмана Хмельницького ситуація змінилася. 23-26 серпня в Чигирині відбулася Старшинська рада, на якій гетьманом, до повноліття Юрася Хмельницького, було обрано генерального писаря Івана Виговського. На час обрання він був знаним політиком, талановитим організатором, блискучим дипломатом.

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Богдана Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української держави, на зміцнення її міжнародного авторитету. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила також відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею. Водночас гетьман Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Москвою. Після лютневої ради 1658 р. в Переяславі, яка підтвердила обрання Виговського гетьманом, воєводи отримали дозвіл прибути в Україну [46, с. 75].

Своєю внутрішньою політикою Іван Виговський прагнув задовольнити передусім інтереси старшинської верхівки та української козацької шляхти, тобто діяв, як більшість володарів західних держав. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства.

Подвійна гра Москви, яка задля власних інтересів розпалювала заколот Пушкаря, продемонструвала прагнення московського уряду підкорити

Україну. Це змусило Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

У м. Гадячі 6 вересня 1658 р. між Гетьманською Україною та Польщею було укладено договір, що набув назву Гадяцького. Згідно з ним, Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств ставала незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель князівства, а виконавча зосереджуватися в руках гетьмана, який обирався б довічно й затверджувався королем. Передбачалося, що Велике князівство Руське матиме власні судову й фінансову системи, йшлося про створення власної монетарні. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. Запроваджувалася свобода слова й друку [27, с. 91].

Гадяцький договір був виваженішим і ґрунтовнішим, ніж договір 1654 р. Однак він залишився на папері через зміну військово-політичної ситуації в Україні. До того ж Річ Посполита не збиралася втілювати його в життя, і вже на сеймі 1659 р. під час ратифікації договору суттєво його обмежила, вже вкотре розписавшись цим у своїй разючій недалекоглядності щодо української політики.

Україна, на жаль, у той час не зберегла державної незалежності в боротьбі проти агресії Московської держави і з 1659 р. була включена до її складу як автономна політична одиниця. Далі почався новий етап національно-визвольної боротьби українського народу, більше знаний під назвою Руїна [26, с. 54].

Обраний 28 вересня 1659 р. гетьманом, Юрій Хмельницький разом із булавою перебрав тягар відповідальності за долю збудованої його батьком Української держави, становище якої на той час різко погіршилося. На Лівобережжі стояли російські залоги, тому відносини з Московією будь-коли могли загостритися до стану війни. Отож, новообраний гетьман мусив порозумітися з московським царем. Одначе небажаним був і розрив договору з Варшавою, оскільки загрожував війною проти Польщі та союзного їй Кримського ханства. Своє гетьманування Юрій Хмельницький вирішив розпочати укладенням нового договору з Московією. Він прагнув рівноправних і взаємовигідних умов, які дали б змогу зберегти незалежність Української держави в конфедерації з Московією.

Договір, укладений Юрієм Хмельницьким, на відміну від договору 1654 р., був нерівноправним. Згідно з Переяславськими статтями 1659 р. московські воєводи одержували право прибути з залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику, а саме: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо. Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну). Крім того, заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголошувати війну або посилати полки на допомогу сусіднім державам. Гетьман втрачав право призначати й звільняти генеральну старшину та полковників [49, с. 101].

Переяславський договір 1659 р. закріплював суттєві зміни в українсько-московських державно-політичних відносинах: українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автономну частину Російської імперії.

Наступним зовнішньополітичним заходом Московської держави став похід проти Речі Посполитої, щоб приєднати до себе Волинь, Поділля, можливо, й інші землі, насамперед Галичину. Юрій Хмельницький без

особливого піднесення взяв участь у цій непередготовленій належним чином акції. До того ж очевидним був той факт, що Польща та Московія, які розірвали перемир'я й поновили воєнні дії тільки задля досягнення остаточної своєї гегемонії в Україні, зовсім не прагнули зміцнення Української держави.

Недалекоглядний план українсько-московської операції, розроблений самовпевненим боярином Шереметєвим («Шереметом»), передбачав воєнні дії двома окремими групами військ. Польське командування вирішило перехопити ініціативу та розбити українсько-московські війська кожне окремо. Водночас було зроблено все, щоби використати невдоволення козаків Переяславським договором 1659 р. і схилити їх на свій бік [50, с. 135].

Вдалі дії поляків змусили армію Шереметєва відступити з-під Любара до містечка Чуднів. Туди мав прибути Юрій Хмельницький. Справді, на початку жовтня очолене ним військо прибуло до Слободищ, за 20 км на схід од Чуднова. Аби не дозволити силам Шереметєва об'єднатися з Хмельницьким, частина польського війська залишилася під Чудновом, а інша рушила навперейми Юрію Хмельницькому та раптово й потужно вдарила по українському війську. Після кривавої битви Юрій Хмельницький під тиском старшини, невдоволеної політикою Москви, розпочав переговори про перемир'я, які завершилися 17 жовтня підписанням Слободищенської угоди.

Дізнавшись про події під Слободищами, польське військо посилило штурм табору Шереметєва, і той був змушений капітулювати. Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова Шереметєва від імені царського уряду від зазіхань на Україну [47, с. 62].

Слободищенська угода 1660 р. розроблялася на основі Гіляцького договору. Щоправда, його текст зазнав суттєвих змін. Було усунуто статтю про Велике князівство Руське. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні. А ще зазначалося, що гетьман

позбавляється права зовнішньополітичних зносин і зобов'язується надавати військову допомогу Польщі в її війнах з іншими державами. Українська держава ставала тільки автономною частиною Речі Посполитої. Отже, ця угода була ніби дзеркальним відбиттям Переяславського договору 1659 р. Обидві з них підписав недолугий син Великого Богдана.

Слободищенська угода не принесла Україні миру, не поліпшила її становища, а ще більше ускладнила його, бо створювала загрозу перетворення української території на арену жорстокої боротьби між Московією та Річчю Посполитою.

Прагнення Юрія Хмельницького придушити антигетьманські виступи під час осіннього походу 1661 р. закінчилися невдачею. Влітку 1662 р. за підтримки польсько-татарських загонів він здійснив останню спробу відновити свою владу на Лівобережжі. 12 червня стався бій під Переяславом, а потім настав період невдалої облоги міста. Юрій Хмельницький врешті відступив. За таких обставин молодий гетьман остаточно вирішив зректися булави. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині обрала гетьманом Павла Тетерю, а Юрій Хмельницький незабаром постригся в ченці під ім'ям Гедеона і став ігуменом монастиря у Корсуні [33, с. 102].

Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства 1663 р. державна територія України поділилася на Правобережну та Лівобережну Гетьманщини. На правобережні полки через гетьмана Тетерю намагалася впливати Польща, прагнучи відновити й утвердити там свою владу. Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента.

На Лівобережній Україні у квітні 1662 р. переяславський полковник Яким Сомко скликав у Козельці Старшинську раду. Рада обрала Сомка гетьманом. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд, не довіряючи Сомку, не визнав законності його обрання. У Москві гетьманом воліли бачити запорозького отамана Івана Брюховецького [26, с. 282].

Іван Брюховецький до цієї посади прагнув протягом кількох років. Налагодивши тісні зв'язки з впливовими московськими урядовцями, він зумів переконати царя у своїй відданості московському престолу. Вдаючись до хитрощів, підлещуючись до найвпливовіших осіб, легко погоджуючись на поступки у відносинах України з Московією, Івашка (так він сам себе називав!) отримав те, чого не мали інші претенденти на гетьманство в Лівобережній Україні, – підтримку московського царя, а відтак – військову допомогу [63, с. 19].

Брюховецький розумів, що хоч би якою великою була московська підтримка, та все ж таки обирати на гетьманство його має козацтво. Зваживши на внутрішньополітичну ситуацію, він брехливими обіцянками прихилив на свій бік Запорозьку Січ, козацькі низи й міщанство. Він гнівно засуджував політику козацької старшини, яка, прагнучи багатства, визискувала «чернь». У своїх заявах Брюховецький демагогічно зобов'язувався поліпшити становище козацьких низів і селянства. Міщанам обіцяв надати права самоврядування. Упевнившись, що має на кого спертися в Україні, Брюховецький звернувся до царя з проханням дозволити скликати Чорну раду.

17—18 червня 1663 р. в Ніжині зібралася рада, в якій взяли участь разом із козаками селяни та міські жителі. Спираючись на підтримку козацьких низів, які рішуче виступили проти старшини, а також під тиском московських військ Іван Брюховецький здобув перемогу над Сомком. Переможені конкуренти разом з кількома полковниками-однодумцями були невдовзі таємно страчені у Борзні.

Отримавши владу, Брюховецький дуже швидко зрікся передвиборних обіцянок. Хоча, варто зазначити, що він не відмовлявся від планів об'єднання українських земель під одну булаву. У цьому переконує його участь у воєнних діях 1663-1665 рр. У своїй діяльності Іван Брюховецький спирався на підтримку Москви. Він робив чималі поступки московському урядові. У

1665 р. Брюховецький – перший з українських гетьманів, котрий поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя» [50, с. 121].

За Московськими статтями 1665 р. московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах. Збирання податків покладалося на московських воєвод, а збори повністю мали надходити до царської казни. Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника. Гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики. Московські статті істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від московського царя. За підписання цієї угоди Брюховецький отримав боярство, численні маєтки та збіднілу сироту, дочку одного з князів Долгоруких, за дружину (гетьман на той час був удівцем).

Тим часом Московія та Річ Посполита розпочали переговори щодо поділу між собою України. Закінчилися вони підписанням 30 січня 1667 р. в с. Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я. За умовами Андрусівського договору воєнні дії між Річчю Посполитою та Московією припинялися. Встановлювалося перемир'я на 13,5 років. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, їй поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ. За Польщею закріплювалися землі Білорусі та Правобережної України. Запорозька Січ переходила під контроль обох держав [47, с. 73].

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення, узаконював і закріплював насильницький поділ українських земель між Польщею та Московією.

Гетьманство Петра Дорошенка (1665-1676 р.р.) на Правобережжі розпочалося за надзвичайно складних умов. Козацьку Україну було поділено

на дві Гетьманщини. Особливо страхітливого спустошення зазнало Правобережжя, де внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65-70% населення. Щоб позбутися залежності гетьмана від старшини, Дорошенко прагнув запровадити довічну гетьманську владу, створив постійне наймане військо сердюків або серденят, яке налічувало близько 20 тис. Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирин православною київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, палкого поборника самостійності України і збереження незалежного від Московської патріархії статусу Української православної церкви.

Та головний сенс власної діяльності Петро Дорошенко вбачав у зміцненні своєї влади на Правобережжі та поступовому об'єднанні всіх українських земель у межах однієї держави. Через це у лютому 1666 р. Старшинська рада ухвалила вигнати поляків з України, укласти союз із кримським ханом, виступити на Лівобережжя, щоб об'єднати його з Правобережжям під владою одного гетьмана – Дорошенка. У грудні 1666 р. Дорошенко разом із загонами татар знищив 6-тисячний польський загін під Браїловом. Однак той вдалий виступ не поклав край розбрату в Україні, а лише пришвидшив її поділ [28, с. 189].

Звістка про підписання Московією та Польщею Андрусівського договору боляче вразила правобережного гетьмана і спонукала його до відновлення воєнних дій проти Польщі.

На початку 1668 р. на Старшинській раді в Чигирині правобережний гетьман знову порушив питання про об'єднання Гетьманщини, цього разу під протекторатом Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі.

Лівобережну Україну, а також Слобожанщину охопило антимосковське повстання. Цікаво, що очолив його Брюховецький, який намагався в такий спосіб утримати владу. На початку березня 1668 р. московські залоги було вигнано з більшості міст Лівобережжя. Іван Сірко очистив від московитів

ую Слобідську Україну, крім Харкова. Це спонукало Дорошенка виступити в похід із надією на возз'єднання українських земель. У червні 1668 р. він переправився через Дніпро й вирушив назустріч Брюховецькому. 8 червня в таборі під Опішнею, що на Полтавщині, козаки зчинили бунт, вбили Брюховецького, а Дорошенка обрали гетьманом обох боків Дніпра.

Щоб контролювати ситуацію на Лівобережжі, Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Та закріпити владу новообраному гетьманові на Лівобережжі не поталанило: з півночі загрожувала Московія; на заході пішли в наступ війська Речі Посполитої. До того ж запорожці висунули свого претендента на булаву – племінника Брюховецького – Петра Суховія. Все це змусило Дорошенка повернутися на Правобережжя. На лівому боці Дніпра наказним гетьманом залишився чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний [47, с. 81].

Тільки но Петро Дорошенко восени 1668 р. з військом залишив Лівобережжя, на Сіверщину (Ніжин і Чернігів) рушила московська армія на чолі з воєводою Ромодановським. Становище Многогрішного було складним, оскільки Дорошенко не міг надіслати допомоги. Тиск промосковської частини старшини змусив Многогрішного вдатися до переговорів із царським урядом.

Переговори тривали всю осінь 1668 р. Врешті-решт Многогрішний погодився на повернення під зверхність царя за умови виведення московських залог з українських міст. Козацька Україна знову розпалася на дві Гетьманщини. Переговори між московським урядом і Многогрішним завершилися укладенням Глухівських статей і проголошенням 9 березня 1669 р. на Генеральній раді в Глухові Многогрішного гетьманом Лівобережної України.

За Глухівськими статтями московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах, причому вони не мали права втручатись у справи місцевого управління.

Обраний гетьманом, Многогрішний намагався захищати державні інтереси України, прагнув об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. Виступаючи проти рішень Андрусівської угоди, він домігся, щоби Київ із передмістями залишився у складі Лівобережної України. Одним із напрямів діяльності Многогрішного було зміцнення гетьманської влади й поступове ослаблення ролі козацької старшини. Саме з цією метою й було створено наймане військо [50, с. 125].

Дем'ян Многогрішний обстоював автономію України, намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини. З цією метою вдався до заміни ненадійних полковників вірними собі людьми. Так, старшинський уряд очолив брат Дем'яна Многогрішного Василь. Це не могло не викликати невдоволення козацької старшини. Обурювало передусім надмірне прагнення гетьмана до особистого збагачення, а також те, що він не рахувався зі Старшинською радою – сам вів переговори з московськими послами, без військового суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади своїм родичам. У березні 1672 р. генеральна старшина таємно схопила братів Многогрішних у Батуринському замку, звинуватила їх у дружніх стосунках із Дорошенком і в зраді цареві та відправила до Москви. Звідти після тортур і короткочасного слідства їх разом із сім'ями заслали до Східного Сибіру. Лише через десяток років колишній гетьман вийшов із в'язниці й доклав значних зусиль для освоєння Сибіру, навіть брав участь в укладенні першого в історії російсько-китайського (Нерчинського) договору 1689 р. На схилі життя Многогрішний постригся в ченці і помер 1707 р., а його діти й онуки вже як російські дворяни продовжували свою військово-адміністративну діяльність у Східному Сибіру.

16-17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві між Конотопом і Путивлем відбулася Генеральна військова рада. На раді гетьманом було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Крім того, в Козацькій Діброві

провели переговори гетьманський та московський уряди, уклавши угоду, відому під назвою Конотопських статей 1672 р. [28, с. 251].

10 пунктів нової угоди доповнювали Глухівські статті й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана. За Конотопськими статтями гетьманові заборонялося без царського указу та Старшинської ради висилати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з Дорошенком. Нова угода не дозволяла гетьманові позбавляти старшину посад, карати без згоди Старшинської ради або вироку військового суду. Козацькі послі не мали права брати участі в переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, дотичних до України [29, с. 19].

Характерною рисою 15-літнього гетьманування Івана Самойловича було його прагнення створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до здійснення своєї мети він убачав в обмеженні права козацьких низів втручатися в державні справи. Саме тому Самойлович припинив скликання Генеральної військової ради, а всі державні справи вирішував зі Старшинською радою. Формуванню аристократії сприяло започатковане Самойловичем бунчукове товариство – особлива привілейована група козацької еліти, до складу якої входили сини старшини. Бунчукові товариші, перебуваючи в гетьманському оточенні, з юнацьких років готувалися обійняти керівні військові та адміністративні посади. Самойлович обстоював старшинські інтереси, сприяв зростанню старшинського землеволодіння. Усупереч намаганням старшини й Конотопським статтям, для забезпечення порядку в Гетьманщині він утримував наймане (компанійське та сердюцьке) військо, а з часом сформував іще кілька охочих полків. Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади. Тут гетьман дбав про своїх синів, яким надавав найвпливовіші посади в гетьманському уряді та великі маєтності. Самойлович рішуче протидіяв спробам запорожців здобути

політичну окремішність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не випускав з уваги й західноукраїнські землі.

У зовнішній політиці Самойлович орієнтувався на Москву та вороже ставився до Польщі й Туреччини, був противником московсько-польської згоди на основі поділу України. Водночас прагнув порозуміння Московської держави й Гетьманщини з Туреччиною та Кримом.

Після смерті 1675 р. митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського через втручання Москви тривалий час не могли швидко провести вибори на митрополичу кафедру. Царський уряд прагнув використати ситуацію для досягнення своєї мети: вивести Київську митрополію з-під підпорядкування Константинопольському (Вселенському) патріархові, встановивши над нею зверхність патріарха московського.

29 червня 1684 р. зібрався церковний собор. За сприяння Москви єпископа Гедеона було обрано митрополитом. У жовтні того самого року новообраний митрополит поїхав до Москви, де патріарх Йоаким 8 грудня 1685 р. в Успенському соборі урочисто висвятив його. Тим часом московська дипломатія шукала засобів впливу на константинопольського патріарха, аби той дав згоду на перехід Української православної церкви в підпорядкування Московському патріархатові. У травні 1686 р. константинопольський патріарх під тиском турецького уряду і до того ж за гроші з Москви погодився на відокремлення Української православної церкви від константинопольського престолу. Так, попри церковні канони, Київську митрополію було підпорядковано московському патріархові [63, с. 58].

Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові стало тяжкою поразкою визвольних змагань українців – адже від 1686 р. церква більше не надавала ідеологічної підтримки в боротьбі за державну незалежність України, а навпаки, – поступово ставала слухняним знаряддям загарбницької політики царату, перетворювалася на засіб русифікації українців, позбавлення їх національної державницької ідеї. До

того ж московська патріархія буквально в перші ж роки стала грубо порушувати ту широку автономію УПЦ, яку їй обіцяла під час переговорів 1685-1686 рр. і врешті звела її нанівець. Київська митрополія була значно скорочена, обмежена в правах і перетворилася в рядову єпархію РПЦ, навіть певний час було заборонено вживати титул митрополита керівнику Київської митрополії.

Нова політична ситуація вимагала від Дорошенка рішучих дій. Втрата гетьманства на Лівобережжі й послаблення впливу на Правобережній Україні, боротьба за гетьманську булаву з Суховієм, а також загроза з боку Польщі й Криму спонукали його до тіснішого зв'язку з Туреччиною. Саме за допомогою Туреччини він сподівався відкинути умови Андрусівської угоди й подолати зазіхання Речі Посполитої, а потім об'єднати Правобережжя з Лівобережжям в одну козацьку державу. У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем Старшинську раду. Окрім представників правобережних полків, у ній взяли участь козаки Лівобережжя й Запорожжя. Рада ухвалила прийняти турецький протекторат, але присягнути відмовилася.

Однак не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Рішення старшини засудили й запорозькі козаки. Противники Дорошенка поширювали чутки, що він «запродав Україну в турецьке ярмо».

За таких умов Дорошенко спромігся утримати гетьманство на Правобережжі. Гетьманську булаву він мусив виборювати, долаючи, з одного боку, зазіхання Суховія, а з іншого – «новообраного гетьмана», уманського полковника Михайла Ханенка, владу якого визнали кілька правобережних полків і Січ [68, с. 52].

Обрання Ханенка загострило ситуацію на Правобережжі. Розпочалася кривава війна між прихильниками Ханенка й полками Дорошенка. На початку серпня 1671 р. польська армія під орудою коронного гетьмана Яна Собеського розгорнула військові дії проти України. На середину жовтня Річ Посполита встановила своє панування майже над усією територією

Брацлавщини, а наприкінці жовтня король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

Наприкінці травня 1672 р. 100-120-тисячна армія, очолювана султаном Мухамедом IV рушила в похід на Брацлавщину. Так на Правобережжі розпочалася ще одна війна. Найстрашнішим було те, що українці брали в ній участь у складі обох армій: Дорошенко зі своїми військами воював на боці Туреччини, Ханенко – на боці Польщі. Петро Дорошенко, дочекавшись татар, перейшов у наступ і 8 липня під Четвертинівкою розбив підрозділи польського війська та загони Ханенка. 18 серпня 1672 р. об'єднані турецько-татарсько-українські сили здобули потужну Кам'янець-Подільську фортецю і рушили на Галичину. На початку вересня було обложено Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 18 жовтня 1672 р. уклав у Бучачі мирний договір.

За цим договором Річ Посполита віддавала Османській імперії все Подільське воєводство з Кам'янцем. Брацлавщиною й Південною Київщиною мав опікуватися Дорошенко під протекторатом Туреччини. У складі Польщі лишалися Галичина, Волинь та Північна Київщина.

Бучацький договір не приніс Правобережжю бажаного миру, оскільки Польща не збиралася відмовлятися від українських земель і шукала приводу, аби повернути їх собі. Водночас Московія сприйняла Бучацький договір як зречення Польщею прав на Правобережну Україну [50, с. 131].

Царський уряд вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрусівського перемир'я, захопити Правобережжя. Переговори з цього питання успіху не мали, і цар наприкінці 1673 р. наказав Ромодановському й Самойловичу розпочати військовий наступ проти Дорошенка. До початку березня 1674 р. війська московського воєводи й нового лівобережного гетьмана оволоділи основними містами Правобережної України. 16-17 березня в Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина 10 правобережних полків. На раді Ханенко склав гетьманську булаву,

Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом обох боків Дніпра проголошено Самойловича. Це означало державне об'єднання обох частин України під однією булавою. Проте вдалою цю подію назвати не можна, оскільки вона спричинила турецьку агресію, внаслідок якої населення Правобережжя зазнало нових страждань та лиха.

Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя було повернено під владу Дорошенка. Проте ситуація в краї залишалася складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста й села на правому березі Дніпра в суцільну руїну. Турецькі залоги, що розмістились у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували й захоплювали в полон населення.

Такі обставини не додавали популярності Дорошенкові. Його покинули навіть сердюки та найближчі родичі. Аби повернути втрачену довіру, Петро Дорошенко відмовився від турецького протекторату. 10 жовтня 1675 р. на козацькій раді в Чигирині в присутності представника Запорозжя Івана Сірка він присягнув цареві. Але московський уряд не визнав тієї присяги та зажадав від Дорошенка зректись булави і присягнути на лівому березі Дніпра у присутності Ромодановського та Самойловича. Кілька посольств, що їх надсилав гетьман протягом року до Москви, не змінили рішення московського уряду. Врешті, Дорошенко змушений був погодитися з вимогою московитів. Коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки Самойловича взяли в облогу Чигирин, він виїхав до табору Ромодановського та Самойловича, 19 вересня здав клейноди й присягнув на вірність цареві. Москва ж всупереч умовам капітуляції не дала колишньому гетьманові жити на Лівобережній Гетьманщині й заслала аж до Вятки. Пізніше він дістав дозвіл жити у Москві. У 1698 р. помер і був похований у Підмосков'ї.

Зречення Дорошенком гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам, бо розраховувала на значну частину

України. Вихід із такої не вигідної ситуації султан знайшов у особі Юрія Хмельницького. У зв'язку з подіями в Україні його було звільнено зі стамбульської в'язниці Єдикуле та проголошено «князем Сарматії», під якою розумілася Україна. Навесні 1677 р. Юрій Хмельницький із загонами турецького війська вирушив на батьківщину. Зупинившись у Немирові, він почав розсилати універсали з вимогою визнати його владу. Такі дії Хмельниченка перешкоджали намірам Самойловича об'єднати обидва береги Дніпра під своєю булавою. Центром військового протистояння двох гетьманів стала колишня гетьманська столиця Чигирин.

У 1677 р. відбувся перший чигиринський похід 60-90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська. Свій загарбницький похід проти України Туреччина виправдовувала прагненням повернути землю та булаву Юрію Хмельницькому. Турецький уряд намагався використати популярність імені Богдана Хмельницького, аби прихилити на свій бік українську людність і нейтралізувати козацтво. Перший удар турки вирішили завдати саме Чигирину, бо місто мало важливе стратегічне значення: було гетьманською резиденцією та найміцнішою фортецею на перехресті важливих шляхів вглиб України. У Чигирині стояла численна козацько-московська залога. Власне, вона захищала фортецю протягом кількатижневої облоги. Коли ж до міста підійшли головні об'єднані українсько-московські сили на чолі з Ромодановським і Самойловичем, турки були змушені відступити [49, с. 105].

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів турецького султана оволодіти Чигирином та всією Правобережною Україною. Це добре розуміли Самойлович і московські воєначальники. Проте, якщо для українців оборона Чигирини була справою честі, то в Москві до неї поставилися байдуже. Як доведено сучасними істориками, московський уряд за спиною України розпочав таємні переговори з турками про припинення війни. Саме тому головнокомандувач московського війська боярин Ромодановський,

вирушаючи в Україну, отримав таємну інструкцію: в разі неможливості втримати Чигирин – зруйнувати його укріплення та вивести військові сили з фортеці.

8 липня 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи обложила Чигирин. Загарбники вели неперервний гарматний обстріл, вдавалися до численних штурмів. Більше місяця, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога чекала на прихід сил Ромодановського, однак той до козацької столиці не квапився. Врешті, московські війська підійшли до Чигириня. Проте, так і не надавши його захисникам потрібної допомоги, почали готуватися до відступу. Начальникові чигиринської залози наказали підпалити порохові склади і прориватися з оточення. Тож коли турецькі війська вдерлися до міста, пролунав вибух. Чигирин перетворився на руйновище. Відбиваючи шалений натиск турків і татар, об'єднане московсько-українське військо відійшло до Дніпра.

Втрата Чигириня унеможливила для Самойловича утримання Правобережжя. Щоб уникнути загрози нападу турків на Лівобережну Україну й перешкодити Юрію Хмельницькому збільшувати лави його прибічників за рахунок правобережних мешканців, Самойлович віддав наказ силоміць перегнати населення, що залишилося, на лівий берег. Знелюднена Середня й Південна Київщина фактично перетворилася на пустку.

Отже, влада Хмельниченка поширювалася лише на сплюндроване Поділля. Там він панував, але невдало. Турки стратили його в Кам'янці наприкінці 1685 р. [50, с. 112].

Війни 70-х рр. між Московією, Туреччиною та Кримським ханством за володіння землями Правобережної України завершилися підписанням у Бахчисараї 13 січня 1681 р. мирної угоди між цими державами. За Бахчисарайським перемир'ям, кордон між Туреччиною та Московською державою встановлювався по Дніпру. Туреччина приєднувала Північну

Київщину, Брацлавщину й Поділля, а Московія – Лівобережну Україну і Київ. Протягом 20 років територія між Бугом та Дніпром (тобто Середня й Південна Київщина) мала залишатися незаселеною.

Бахчисарайське перемир'я між Московією та Туреччиною не було остаточним, бо не відповідало інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою численного турецького війська від сил країн Священної ліги під Віднем 1683 р., Польща відновила своє панування над більшою частиною Правобережної України.

6 травня 1686 р. в Москві між Польщею та Московією було укладено новий договір – «вічний мир», тобто такий мир, який не передбачав конкретних обмежень у часі, Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Крім того, польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ, за що отримувала відшкодування. Отже, договір 1686 р. закріплював за Московією право на володіння Лівобережною Гетьманщиною. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між двома державами. До Польщі відходили Північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля лишалося під владою Туреччини, щоправда, ненадовго, бо 1699 р. також було приєднане до Польщі.

«Вічний мир» набагато ускладнював ситуацію в Україні, послаблюючи національно-визвольний рух, оскільки утверджував насильницький поділ українських земель між кількома державами [47, с. 82].

Уклавши «вічний мир» із Польщею, Московія приєдналася до держав, які вели боротьбу проти Туреччини та її васала – Кримського ханства. Зобов'язання перед антитурецькою коаліцією, а також власні плани, що передбачали ліквідацію турецько-татарських володінь на Чорному й Азовському морях та отримання в майбутньому виходу до Чорного моря, спонукали Москву до війни. У травні 1687 р. 100-тисячна московська армія рушила на Крим. Похід очолив фаворит цариці Софії, найвпливовіша людина

в Московії – Василь Голіцин. Дорогою до армії Голіцина приєдналося 50-тисячне військо українських козаків на чолі з Самойловичем. І хоч які великі надії покладалися на цю воєнну кампанію, об'єднане українсько-московське військо не спромоглося навіть досягти Криму. Через пожежу в степу, підпаленому татарами, нестачу продовольства, води й корму для коней Голіцин наказав війську повернути назад [37, с. 62].

Не визнаючи власних прорахунків, Голіцин шукав винуватців невдалого походу, а тому легко переклав відповідальність на Самойловича. Адже гетьман критикував царициного фаворита за неправильне здійснення походу, та й взагалі виступав проти укладення московським урядом «вічного миру» з Польщею й союзу з нею проти Туреччини й Криму. Становище Самойловича стало непевним. Воно ускладнювалося ще й позицією козацької верхівки, яку відштовхували від гетьмана його зарозумілість, необмежене самозбагачення і прагнення зробити гетьманську булаву спадковою. Ось чому особиста зацікавленість Голіцина і невдоволення старшини привели до усунення Самойловича від влади. У липні 1687 р. в таборі на р. Коломак Івана Самойловича було заарештовано та разом із сім'єю відправлено до Сибіру (Тобольськ). Сина гетьмана – полковника Семена Самойловича, було неправдиво оскаржено і страчено, а його величезне майно було переділено між московськими воєводами [46, с. 91].

25 липня 1687 р. відбулася козацька рада, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу.

60-80-ті рр. XVII ст. – надзвичайно складний період в історії України: доба Руїни. Позбавлена територіальної цілісності, знесилена й спустошена тривалою громадянською війною та воєнними операціями інших держав, Україна всупереч прагненням лівобережних і правобережних гетьманів лишалася роз'єднаною й дедалі більше підпадала під владу сусідніх країн. При цьому і Річ Посполита, і Московія, і Туреччина разом із залежним від неї Кримським ханством прагнули будь-що перешкодити Україні здобути

самостійність. Отож, сподівання українських гетьманів на щире підтримку когось із сильних сусідів виявилися марними. Відносна стабілізація ситуації на Лівобережній Україні за гетьмана Самойловича аж ніяк не означала зміцнення незалежності, бо наступ на суверенні права України з боку царату посилювався. Наміри ж правобережного гетьмана Петра Дорошенка вибороти Україні незалежність у спілці з Туреччиною та Кримським ханством стали для українців справжньою трагедією. Квітучий край перетворився на пустку. Десятиліття відчайдушної боротьби за об'єднання України під однією гетьманською булавою виявилися безрезультатними.

В даному підрозділі я намагався описати ті події а саме військові дії та втрати територіальні та під чийм керівництвом все це відбулося.

2.4. Причини та наслідки загарбницької політики

Російської імперії для України

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. був тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. З огляду на це можна констатувати, що офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але поступальність цього процесу зберігалася постійно.

I етап (1708-1728) – форсований наступ на українську автономію. Хвиля репресій, розгром Батурина були першою реакцією Петра I на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього кроку гетьмана російський цар вирішив остаточно «прибрати Україну до рук». Намагаючись створити сприятливі соціальні умови для реалізації свого задуму, він спочатку видає універсал, у якому обіцяє українському народові всілякі милості та свободи, наказує обрати нового гетьмана. У цей час Петро I потураннями та подачками задобрює старшину, надсилає подарунки та гроші на Запорозжя. Справжня

ж суть імперської політики гранично чітко висловлена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами» [29, с. 54].

У 1708 р. під тиском царя гетьманом було обрано літнього І. Скоропадського (1708-1722). Кандидатуру енергійного та молодого П. Полуботка Петро I відкинув, вважаючи, що з нього «може вийти другий Мазепа». І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, до яких додав ще декілька пунктів (щоб козаками командували не московські офіцери, а власна старшина; щоб повернули гармати, вивезені з Батурина та ін.). Резюме Петра I було коротким і однозначним: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Після цього розпочинається форсований наступ на українську автономію. Характерними рисами цього процесу були: обмеження влади гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, біля особи гетьмана перебував російський резидент-наглядач); економічні утиски (значну частину українських товарів – прядиво, шкіру, сало, олію та ін. – дозволялося вивозити лише до російських портів, водночас певні товари заборонялося ввозити до України, їх змушували купувати на російських фабриках); експлуатація демографічного потенціалу; культурні обмеження (1720 р. сенатським указом проголошувалося: в Україні «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати», а у тих, які друкуються, «щоб ніякої різниці і осібного нарiччя не було») [29, с. 63].

Крім того, росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, що призвело до появи значних непідконтрольних гетьману територій, на яких їхні власники старанно прищеплювали вивезене з Росії кріпацтво. Цей етап мав свої особливості: пасивна протидія офіційній російській політиці з боку

I. Скоропадського, створення 1722 р. Малоросійської колегії, яка, приймаючи від населення скарги на українські суди, контролюючи фінанси, стежачи за стосунками старшини та козацтва, не лише звужувала владні повноваження гетьмана, тай обмежувала українську автономію, була дієвим дестабілізуючим чинником, що дедалі глибше вбивав клин між українською елітою та народом.

Дещо змінила ситуацію поява на політичному горизонті наказного гетьмана П. Полуботка (1722-1724), людини енергійної, палкого оборонця української автономії. Намагаючись нейтралізувати руйнівні дії Малоросійської колегії, він проводить судову реформу (Генеральний суд стає колегіальним, розгортає боротьбу з хабарництвом, встановлює порядок апеляцій). Проте колегія не бажала відігравати скромну роль апеляційної інстанції, вона претендувала не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу [45, с. 106].

Форсований наступ на права України тривав. У 1723 р. без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден з важливих універсалів. Внаслідок цього у залежність від неї потрапили майже всі українські державні структури – адміністрація, суд, Генеральна канцелярія. Ув'язнення П. Полуботка в Петропавлівській фортеці, жорстоке придушення опозиції старшини ще більше розширили поле діяльності Малоросійської колегії.

II етап (1728-1734) – повернення Україні частини її прав та вольностей. Смерть Петра I, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Бурхлива діяльність Малоросійської колегії, яка весь час накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси всесильного О. Меншикова, який володів величезними маєтками і навіть містами в Україні. Це зумовило скасування 1727 р. Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні – було знову дозволено вибори гетьмана. Ним став Д. Апостол (1727-1734).

У 1728 р. в день коронації Петра II новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав «Решительные пункты», відповідно до яких гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами вводилися посади не одного, а зразу двох підскарбіїв – росіянина та українця; мито за товари, які ввозилися до України, мало йти у царську казну та ін.

Отже, часткове повернення Україні її прав і свобод були нічим іншим, як тактичним відступом, своєрідною реакцією на зміну політичної кон'юнктури. А стратегічний наступ не припинявся. Тому особливістю цього періоду було лише формальне поновлення української автономії, фактично ж усе суспільне життя перебувало під контролем російської сторони. У цей час сваволя російського уряду обмежувалася певними юридичними нормами. Це дало можливість Д. Апостола добитися позитивних зрушень. Генеральне слідство про маєтності, тобто ревізія землеволодіння (1729-1730), дало змогу поповнити державний земельний фонд; реформа судочинства та заснування скарбниці забезпечили Гетьманщині перший річний бюджет; під владу гетьмана було повернуто Київ; помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і, навпаки, зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя.

III етап (1734-1750) – посилення імперського тиску. Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято ухвалу: нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передати тимчасовому державному органу, що дістав назву «Правління гетьманського уряду». До нього входило шість осіб: троє росіян та троє українців. На чолі правління став князь О. Шаховський, який діяв відповідно до наказу: «Недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа». Характерними рисами цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор «Таємної канцелярії». Ситуація ускладнилася ще й російсько-турецькою війною (1735-1739), під

час якої Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб, військові втрати, нескінченні мобілізації селян для обозів призводили до обезлюднення, спустошення краю. Перебуваючи в Україні, російський міністр Волинський повідомляв у своєму листі Бірону: «Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогодувати самий край». І ці виснажені землі мусили ще протягом війни утримувати від 50 до 75 російських полків. Внаслідок війни Україна зазнала збитків на 1,5 млн крб. (один віл тоді коштував 8 крб.).

IV етап (1750-1764) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії. У 1750 р. Україну чекав черговий поворот долі – саме цього року останнім гетьманом стає брат фаворита нової імператриці Єлизавети – К. Розумовський. Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію. Про це переконливо свідчить той факт, що крім старих традиційних обмежень (гетьману заборонялося листуватися з іноземними державами, російська сторона призначала полковників та ін.) у цей час з'явилася низка нових: 1754 р. ліквідується митний кордон між Гетьманщиною та Росією; 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління; 1754 р. гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини. Проте можна погодитися з О. Субтельним, який вважає, що «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії». Навіть перебуваючи тривалий час у Санкт-Петербурзі, гетьман приділяв багато уваги Україні. Було проведено судову реформу, внаслідок якої Гетьманщину поділено на 20 повітів, кожен з яких мав власний суд. Намагаючись забезпечити собі тили, створити опору в найвпливовішій частині українського суспільства, К. Розумовський йде назустріч старшині і 1760-1761 рр. забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає

скликати з'їзди старшини – Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму. Було проведено певну модернізацію війська: удосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу. К. Розумовський виношував плани відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади Катерини II (1762-1796) кардинально змінив ситуацію. Спроба добитися визнання спадковості гетьманства для свого роду закінчилася для К. Розумовського втратою гетьманської булави [45, с. 16].

V етап (1764-1783) – остаточна ліквідація української автономії. Після ліквідації гетьманства 1764 р. вся повнота влади в Україні зосередилася в руках Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Румянцевим. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цієї політики виражена короткою фразою імператриці: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». У 1775 р. було знищено Запорозьку Січ, у 1781 – ліквідовано полкову систему на Гетьманщині, утворено намісництво за російським зразком, у 1783 р. юридично оформлено кріпацтво, крім того, на селян Лівобережжя і Слобожанщини поширювалися загальноросійські закони. Намагаючись задобрити та підпорядкувати собі українську еліту, Катерина II 1785 р. видала «Жалувану грамоту дворянству», відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася у правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію [29, с. 151].

Отже, тотальний наступ російського царату на українські землі в XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини);

хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

РОЗДІЛ 3. ЖИТТЄПИС СВ. ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО.

3.1. Дитячі та юнацькі роки.

Походження Петра Івановича Калнишевського пов'язане з с. Пустовійтівка¹, що за часів Гетьманщини перебувало у складі Лубенського полку (тепер с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області, в 10 км від м. Ромен). Крім Пустовійтівки та Ромен приватні зв'язки Калнишевського тяжіли до сотенних містечок Лохвиця й Сміле Лубенського полку [44, с. 19].

Перша докладна звістка про перебування П. І. Калнишевського на Січі датована 1754 роком, коли він займав посаду військового осавула. Є підстави припускати, що Калнишевський, будучи пов'язаним із сотенними старшинами Лубенського полку (Роменської, Смілянської і Лохвицької сотень), потрапив на Січ після 1739 р., тобто по закінченню російсько-турецької війни. Його старші родичі Андрій і Давид (брати батька?) були козаками Кущівського куреня за кошівства Івана Малашевича, тобто у часи переходу Війська Запорозького з кримського до російського підданства та заснування Нової Січі [42, с. 247]. Крім того на Січі був іще один старший родич Петра Івановича – Зиновій, отаман Ведмедьківського куреня, котрий потрапив до запорозької депутації імператорського двору в 1742 р. Д. І. Кулиняк вважає, що ця постать стала ключовою в появі Калнишевського на Запорожжя [40, с. 102], хоча й не подає належної аргументації. На наш погляд, на приїзд Петра Івановича до Січі вплинули Андрій і Давид, принаймні до авторитетної пам'яті про них апелював старий козак Кущівського куреня Семен Чорний (бувший з ними «в прожити»), прохаючи Калнишевського про допомогу [40, с. 105]. Д. Яворницький повідомив про наявність поблизу гирла р. Базавлук старого запорозького цвинтаря і могили з написом на хресті: «Калниш козак куреня Кущовського», котрий помер 5 жовтня 1749 р. Не виключено, що в ній

поховано Андрія або Давида Калнишів. Біля цієї могили було й пасмо Калнишиха, назва якого, напевне, походила від зимівника козака Калниша[5] (тепер ця місцевість затоплена Каховським водосховищем).

Не завжди на Січ приходили навмання, не маючи там ані родичів, ані підтримки земляків. Устаткувавши зимівник, запорожець зазвичай запрошував зі своєї батьківщини родичів та односельців для допомоги по господарству, часто – молодих племінників (оскільки сам, як правило, був неодружений). У разі успішного ведення господарства зимівник розростався до хутора чи села. Так, наприклад, виникло с. Шолохове, засноване близько 1740 р. (Нікопольський район Дніпропетровської області). Взаємодопомога по лінії кривної спорідненості та земляцтва помітно впливала на структуру соціальних зв'язків і визначала склад запорозьких куренів. У запорозькому товаристві, позбавленому стійких соціальних рангів та усталеної стратифікації, важливим чинником соціалізації була належність до мікроколективів, створених на основі земляцтва. Вірогідно, на ґрунті земляцтва виникли Уманський, Канівський, Мінський, Батуринський, Корсунський, Дінський та інші курені. У складі Кушівського куреня було багато вихідців із Роменщини та взагалі з Лубенського полку. Зупинимося на тому, що Петро Іванович потрапив на Січ на запрошення старших родичів – Андрія та Давида Калнишів, котрі протегували йому у перші роки його перебування на Запорожжі.

За Нової Січі життя на Запорожжі помітно змінилося, порівняно з часами Чортомлицької Січі. Після укладення російсько-турецького мирного договору в Білграді (1739 р.), на степовому порубіжжі чіткій демаркації піддано державні кордони, зміцнилася система підтримання їхньої безпеки і зросли обсяги державної регламентації життя прикордонного населення: запорожців, ногайців, кримських татар та ін. За образним висловом М. Слабченка, тоді «і містечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вешталися запорожці,

але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші». Убезпечення порубіжжя від набігів кочовиків приваблювало на степові терени хліборобську та торговельну людність. Козаки та міщани Гетьманщини, особливо Лубенського та Полтавського полків, активно залучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через Запорожжя. Зокрема полтавські купці та запорожці створювали комерційні товариства, що спеціалізувалися на кримській торгівлі, що транзитом проходила через Січ [18, с. 25]. Генеральна, полкова і сотенна старшина Гетьманщини завзято споряджала купецькі каравани і чумацькі валки у південному напрямку. Деякі з них, наприклад гетьманський старшина Онисим Кривицький, мали власні зимівники на Запорожжі [23, с. 37]. Розвиток торговельних операцій і господарських зв'язків потребував створення на Запорожжі належної інфраструктури під протегуванням з боку кошового отамана. За цих обставин посади кошового і кошової старшини набули ключового значення; на процедуру обрання керівників Коша дедалі більше починають впливати представники торговельно-господарських верств Запорожжя, пов'язані з городовим козацтвом і гетьманською старшиною. На цій соціальній хвилі відбувся кар'єрний злет Петра Калнишевського, котрий за народженням не належав до чільних фамілій Гетьманщини, проте й не був представником соціальних низів.

В даному підрозділ я описав молоді роки Петра Калнишевського, та яким чином він потрапив в козацтво. Існує багато суперечок з приводу його дня народження, та молодих років у зв'язку з відсутністю письмових згадок, основна згадка це надгробна плита на якій було написано дату. (див. додаток 11)

3.2. Військова кар'єра (1750-1765).

На Січі Петра Івановича записали як Петра Калниша, в реєстр Кушівського куреня, до якого належали його старші родичі Андрій і Давид.

У реєстрі Кущівського куреня за 1755 р. налічувалося 460 козаків, а його подано 10-м номером. Не є випадковим, що кущівським курінним отаманом був Калнишів земляк, Григорій Чорний, він же – полковник Самарської паланки [63, с. 19]. Розгалужена родина Чорних посідала помітне місце на Запорозжжі. До неї належали осавул Парфен Чорний, перевізький полковник Тарас Чорний, отаман Мишастівського куреня Мойсей Чорний, полковник Микола Чорний, писар Герасим Чорний. Прикметно, що їхні прізвища були вирізьблені на дверях церкви Покрови Богоматері в Ромнах як прізвища її фундаторів, що, звісно, пов'язує їх походження з Роменщиною [30, с. 19]. До речі, Семен Чорний, козак Кущівського куреня, був побратимом Андрія і Давида Калнишів [36, с. 62].

У примітках листів кошового отамана Данила Гладкого від 23 лютого 1754 р. згадується військовий осавул Петро Калниш, котрий недбало збирав податки на користь січової скарбниці [41, с. 241]. Влітку 1757 р. Калнишевський займався стягненням податків зі старосамарських мешканців: він установив караули, взяв заручників і не допускав міщан до господарських занять, доки вони не сплатять належні Війську податки. Гетьман К. Розумовський розпорядився зняти ці караули [48, с. 102], однак суперечка між гетьманською та запорозькою адміністраціями з приводу володіння самарськими землями була вирішена на користь Запорозжжя.

Головним напрямком діяльності військового осавула стала боротьба з гайдамаками, котрі протидіяли стабілізації степового кордону. У травні 1754 р. Калнишевський вирушив до Бугогардівської паланки для попередження козаків, пов'язаних із гайдамаками. Хоча ті мало на це зважили, ледве не застрелили військового довбиша та писара, а «самого асаула доволно ругали и явно говорили, что от воровства..., пока слави не учинять, не перестанут» [56, с. 52]. Того ж року Калнишевський з великою командою козаків переслідував ватагу гайдамаків, котрі запекло оборонялися в рясно вкритому очеретом розі невеличкої річки поблизу Південного Бугу і,

заваливши проходи засіками, відкрили пальбу з гармат [65, с. 49]. Під час роз'їзду у червні 1754 р. «асаул войскової Петр Калмишевский» схопив гайдамаків Павла Шерстка, Василя Табанця та Остапа Кожуха [69, с. 51].

4 вересня 1754 р. кошовий отаман Яким Ігнатович видав інструкцію військовому осавулові Петру Калнишевському, передавши йому широке коло повноважень задля знищення «недобрих синов злодеев.., оних воров и других беспашпортных бродяг». Виходячи з цього, Калнишевський мусив ретельно обстежити Запорозькі Вольності, особливо місцевість поблизу Гарда, вдовж П. Бугу до Бузького і Дніпровського лиманів, а далі – вгору по Дніпру, «и всеми местами старатся проведать в каких местах вори собрався конно или пешо чатами стоят и намеревают в полскую и татарскую граници иттить воровать или уже от них jakie воровства или грабительства учиненни». Військовому осавулові наказано в команду свою набирати «козаков запорожских доброконных и оружейных самих хазяинов», тобто тих, хто був незацікавлений підтримувати гайдамаків. При цьому йому доручалося переловити якомога більше гайдамаків і доправити їх у Кіш під міцним караулом. Крім того, військовий осавул мусив цю інструкцію оголосити по зимівниках, аби запорожці, котрі в них проживали, не приймали до себе осіб, що не мають пашпортів, та сприяли боротьбі Коша з гайдамаками. І хоч та осіння виправа виявилася марною – «асаул Калмишевский, з разездов прибыв в Сеч ... обявил, яко ни следу нет и ни от кого не слыхал и сискать нигде, хотя крайнейшие поиски имел, не мог» [70, с. 62], – переслідування гайдамаків стало надалі одним з головних напрямків його діяльності як козацького урядовця.

Військовому осавулові Петру Калнишевському (зазначеному в документі як Калнишенко) доводилося також опікуватися організацією комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, що проходила в містечку Микитине (сучасне м. Нікополь) у 1754 р. Він мусив знайти

помешкання для російського комісара Іллі Рославлева та забезпечити провіант, фураж та охорону запорозьких депутатів під час комісії [62, с. 64].

На той час військовий старшина Калниш уже міцно тримався в старшинському колі, куди простому козакові-сіромасі, не пов'язаному з транзитною торгівлею й старшинськими династіями, важко було потрапити. Наступного року військовим осавулом на Січі стає Парфен Чорний [39, с. 94], а сам Калнишевський з травня 1755 р. перебуває у складі депутації Війська Запорозького до російського імператорського двору, яку очолив колишній кошовий отаман Данило Стафанів-Гладкий. Її метою було домогтися звільнення товарів, які надходять до Запорожжя, від сплати мита, а також збільшення хлібної і грошової плати Війську Запорозькому з царської скарбниці [17, с. 251]. Перебування депутації в Петербурзі тривало більше року; кожне з порушених депутатами питань викликало бюрократичну тяганину й тривале листування між Січчю, Київською губернською канцелярією, гетьманською резиденцією в Глухові та столичними чиновниками. Для Калнишевського це була добра нагода ознайомитися з нором вищої російської бюрократії та з принципами, на яких трималася імперія. А такими незмінно лишалися хабарництво і бюрократизм, що, попри уніфікаційні потуги імперії, лишали периферійним елітам значний простір для маневру.

З Петербургу Калнишевський повернувся раніше за Данила Гладкого. У квітні 1756 р. він «пред всем Войском Запорожским пры особливом войсковом собрании» оголосив про результати розгляду клопотань депутації [21, с. 94]. 12 червня Данило Гладкий повідомив з Петербурга про остаточне урядове рішення дозволити безмитний пропуск продуктів харчування, збільшити платню Війську за службу, однак відмовити у звільненні транзиту солі від мита, «понеже сильная рука стоить за то». Крім того, повідомлялося, що на запорозькі землі чекає санкціонований урядом докладний опис мешканців, а в Самарській

паланці будуть з'ясовувати кількість вихідців з Гетьманщини [12, с. 112]. В останньому вже відчувалися виразні симптоми загострення поземельної боротьби на північних кордонах Вольностей, що переросла у відкритий конфлікт напередодні ліквідації Січі.

У 1757 р. Калнишевський ще раз займає посаду осавула, а 1758 р. стає військовим суддею [6, с. 21]. Того ж року він знову потрапив до складу депутації до царської столиці на чолі з колишнім військовим суддею Павлом Козелецьким [66, с. 51]. У 1759 р., з метою забезпечення витрат депутації та інших видатків Війська, Кіш запровадив систематичне оподаткування посполитого населення Запорозьких Вольностей, особливо в густо заселеній Самарській паланці [71, с. 124]. Головним завданням цієї депутації було вирішення питання щодо закріплення північних теренів Запорозжя у відомстві Коша. На посаді військового судді Калнишевський перебував до 1761 р.

Відтепер він не просто запорозький старшина, а перша за впливом особа на Січі, фактичний керівник Запорозжя. Значна кількість документів у цей період підписувалися його іменем, зокрема листи, дані писарю Чугуївцю для проїзду до Петербургу, куди він їхав клопотатися про повернення забраних у запорозьців земель; часто ім'я військового судді фігурує після підпису кошового Григорія Федорова Лантуха: «атаман кошевой Григорій Федоров, войсковой судья Петр Калнишевский, атамани куренные и все товариство [48, с. 105].

Російська прикордонна адміністрація протягом цього року, поруч зі зверненням в офіційній кореспонденції за усталеною формою: «кошовому отаману з товариством», часто паралельно зверталася напряму до військового судді, оскільки саме він вирішував найголовніші питання. Так, у листі графа П. Девієра від 9 серпня 1761 р. фігурує звернення: «государы мои приятные друзья Григорий Федорович и Петр Иванович» [67, с. 3]. Прикметно, що в листах гетьманської канцелярії значився лише один адресат: кошовий отаман

без означення імені. Важливо зазначити, що ієромонах Межигірського монастиря Феодорит звертався не до кошового отамана (офіційного ктитора монастиря), а до військового судді: «высокоблагородный господин Петр, славного Войска Запорожского Низового достойно почтенный судья» [69, с. 61]. Останнє вказує на те, що контроль за фінансовими ресурсами перебував у руках Калнишевського.

При цьому Калнишевський підкреслено виявляв зовнішні знаки шани до номінального кошового. У серпні 1761 р. він опікувався виготовленням «коляски» (карети?) для Григорія Федорова. Та, будучи вже у віці, втомившись від керівництва Кошем, Федоров подав до генерального військового канцеляра А. Я. Безбородька прохання «в начатие нового года уволится», зважаючи на поганий стан здоров'я. Ще 8 липня 1761 р. він клопотався у листі до гетьмана, аби його родичі, що мешкають у с. Піски Курінної сотні Лубенського полку, були звільнені від сотенних повинностей і підпорядковувалися лише гетьманській канцелярії. За собою ж він прохав залишити «нинішній його чин» [4, с. 151]. Тож, вірогідно, датувати народження Федорова можливо останнім десятиліттям XVII ст., тобто тим часом, яким усталено датують народження Калнишевського. Хоча, безперечно, Федоров був набагато старший за нього, але, незважаючи на свій поважний вік і тривале перебування на високих посадах у Війську, він не накопичив значних статків. А життя Калнишевського складалося інакше: на той час він відзначився тільки переслідуванням гайдамаків і двома депутаціями до царської столиці; обставини його діяльності у період 1754–1762 рр. спонукають бачити в ньому особу, вік якої не міг перебільшувати 50 років.

Петро Калнишевський належав до нового покоління козацької старшини, яка була призвичаєна до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах існування мирних кордонів на степовому порубіжжі. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави в 1762 р.

Ми не маємо докладних відомостей про обставини першого обрання Калнишевського на посаду кошового отамана. Проте соціальне обличчя його прихильників цілком зрозуміле: це заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для ведення свого, орієнтованого на зовнішні ринки, господарства. Конкурентів Калнишевського підтримувала запорозька сірома, яка дотримувалася традиційних звичаїв, прилаштованих до здобичницького життя на степовому порубіжжі. Кошівство його попередника Григорія Федорова-Лантуха, за соціальним походженням близького до сіроми, прослідковується за документами до кінця липня 1762 року [13, с. 118].

12 вересня 1762 р. Калнишевський вже як кошовий отаман був присутній у Москві на коронації Катерини II [15, с. 175]. Проте після повернення на Січ йому не довелося довго тримати булаву. Причина цього, як нам здається, крилася в гострому протистоянні козацьких угруповань. Вплив партії сіроми на загальній раді 1763 р. спричинив до нового обрання кошовим отаманом Григорія Федорова (Лантуха), а наступного року – Пилипа Федорова. Це були люди поважні, яким вже неодноразово доводилося урядувати Кошем. Але через похилий вік вони вже не виявляли особливого шанобства. Тому й їхнє обрання для обох козацьких угруповань було вимушеним і тимчасовим компромісом. Певний час їх підтримував російський уряд, котрий вимагав від запорожців відмовитися від щорічного обрання старшини. Хоча у Петербурзі не могли бути задоволені тим, що Кіш очолює не реальний, а номінальний козацький урядовець, котрий не має сили впливати на події. Нестабільна ситуація на кордонах із Туреччиною, поширення гайдамацтва, безконтрольне поведження запорозької сіроми диктували царату необхідність сприяти зміцненню влади кошового отамана, який би мав підтримку заможного козацтва і старшини з одного боку, а з іншого – був би більш контрольований прикордонною адміністрацією, ніж висуванці від сіроми. Значне козацтво ставилося до

таких намірів із зацікавленням, але протидія більшості козаків примушувала царат обережно ставитися до цього питання.

Особливо ускладнилася ситуація на порубіжжі після заняття в 1758 р. кримського престолу Крим Гірей-ханом, котрий погрожував відновити набіги на російські володіння і міг передчасно спровокувати війну з Туреччиною. Наступного року хан розселив єдичкульських ногайців безпосередньо поблизу Січі і неофіційно розголошував про близький початок війни. Суперечки між єдичкульцями та запорожцями часто переростали у збройні сутички та взаємні грабунки. З іншого боку, на Побужжі збільшилася кількість гайдамацьких ватаг, котрі грабували в степу купецькі каравани, чумацькі валки, забирали коней у ногайських чабанів і влаштовували погроми польських поміщицьких садиб. З часом вони перетворилися на потужну військову силу, так як мали за своїх прибічників запорозьку сірому та українське селянство Правобережної України. Активність гайдамак була настільки значною, що південно-західні кордони імперії стали виходити з-під контролю Коша та російської прикордонної адміністрації. Грабунок кримських чабанів і ногайців, до якого вдавалась запорозька сірома й гайдамаки, також викликав ускладнення у відносинах Росії з Туреччиною, котру постійно підштовхувала до війни Франція.

Росія, прагнучи здобути вихід до Чорного моря, активно готувалася до війни з Туреччиною як військовими, так і дипломатичними засобами. Протягом цієї підготовки царат потребував стабільності на турецькому кордоні; спокій і розмірений плин життя на Запорожжі був одним із її важливих елементів. Ось чому царат намагався не допустити щорічної зміни керівництва Коша, ось чим продиктовані догани січовому товариству за спроби обрати Калнишевського і безцеремонне примушування перестарілих козаків Григорія Лантуха та Пилипа Федорова всупереч їхній волі залишатися при кошівській булаві. Протягом 1763 р., коли номінальним кошовим лишився Григорій Лантух, реальна влада в Коші не випадала з рук

Калнишевського. Здебільшого він підписував документи, що стосувалися внутрішнього управління Запорозжя, однак документація, що виходила за межі Вольностей, мала сигнатуру номінального кошового. У липні 1763 р. Лантух виїхав до Москви для супроводу клейнодів: булави, прапору, бунчука, печатки, пірнача, литаврів, значків і тростини, котрі мав доставити до Глухова, аби вже там офіційно отримати їх з гетьманських рук як посвідчення монаршої санкції на перебування його на посаді кошового. Однак Лантух відписав листа до Калнишевського, звертаючись до нього як до чинного кошового отамана і прохаючи підготуватися до зустрічі клейнодів; при цьому сам він підписався у тому листі як кошовий отаман [7, с. 35].

Царський указ від 27 серпня 1763 р., наче передбачаючи ймовірність несанкціонованої передачі кошівства на Січі, ще раз наголосив на тому, що «для лутчаго управления и содержания в добром порядке» Війську слід відмовитися від щорічного обрання старшини. На додаток до традиційних регалій, Катерина II надіслала кошовому отаману золоту медаль, яку той мав постійно носити як санкціонований знак його влади [40, с. 32]. Утім, подальший перебіг подій ішов не за тим сценарієм, що був передбачений у Петербурзі. За викладом А. Скальковського, коли Григорій Федоров повернувся з чергової поїздки і, «бачачи невдачу війська в усіх ділах та й свою немічність через похилий вік, вплив на військо нового отамана Петра Калнишевського..., від посади своєї відмовився і більше приймати її вже не хотів» [56, с. 551]. Кошівську булаву взяв Калнишевський. 19 серпня 1763 р. чиновники Київської губернської канцелярії поздоровили його з отриманням пожалуваної від цариці медалі [3, с. 171]. Однак на виборах 1764 р. під тиском сіроми кошовим обрано 80-річного Пилипа Федорова, отамана Канівського куреня. Цей стомлений віком чоловік неодноразово прохав козацьке товариство позбавити себе такої непосильної відповідальності, але сірома вперто наполягала на його кошівстві. Тоді він звернувся до

президента Малоросійської колегії графа П. О. Рум'янцева, прохаючи про увільнення з посади кошового, на що отримав категоричну відмову [8, с. 71]. Коли ж Пилип Федоров остаточно усунувся від справ, сірома вже не мала такого іменитого претендента, який би міг позмагатися з Калнишевським, російський уряд поступився і санкціонував його обрання. Врешті-решт на військовій раді

1 січня 1765 р. Пилип Федоров подякував військовому товариству «за панство» та пішов на спочинок до Пустинно-Самарського монастиря. Кошовим отаманом обрано на січовому майдані та затверджено в урядових колах Петра Калнишевського.

В даному підрозділі описано військова кар'єра Петра Калнишевського, те як він хортів стати кошовим отаманом, особливості його діяльності, та присутність на різних заходах з правлячими кошовими.

3.3. Св. Петро Калнишевський – кошовий Запорізької Січі (1765-1775)

Остаточно закріпившись при булаві, Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому тих козаків, які у своїх господарських справах, кар'єрному зростанні й добробуті завдячували тільки йому особисто. Його першими помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий і перед тим був на цій посаді, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах та зажив слави серед запорожців «найрозумнішого козака у війську». Антон Головатий, котрий у подальшому ввійшов до історії як один із керівників Чорноморського козацького війська, перш ніж стати військовим писарем, служив у команді «молодиків при боці кошового», був козаком Кущівського куреня, згодом – писарем Самарської паланки, потім старшиною в Коші, допомагаючи у канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 р. вже бачимо його на посаді військового писаря. Рідний для Петра Калниша Кущівський курінь став відрізнятися від решти своїм

привілейованим становищем. Тож Г. О. Потьомкін у листі до Калнишевського не випадково називав його «головним у Січі куренем» [14, с. 247]. Саме з Кущівського куреня кошовий добирав собі вірних служителів, а найчастіше – своїх земляків та родичів.

Управління Кодацькою паланкою Петро Іванович доручив своєму племінникові Йосипу Підгайному-Калнишевському. Ще будучи військовим суддею, Петро Калнишевський у 1761 р. до себе на Січ запросив Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під орудою сотника Григорія Єременка; свого небожа він відряджав до Глухова для того, щоб познайомити із впливовими вельможами з оточення гетьмана. Захищаючи спадкове майно Йосипа в с. Оксютинці, що поблизу Пустовійтівки, Калнишевський відбив зазіхання на нього бунчукового товариша Андрія Полетики [48, с. 154]. Призначивши племінника полковником Кодацької паланки, землі якої простягалися від Кодака (територія сучасного Дніпропетровська) до Нової Січі, він надійно зміцнив свої позиції. Від'їжджаючи у справах за межі Запорозжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Полковий старшина Петро Хижняківський став полковником Орільської паланки після того, як виконав особисті доручення кошового, зокрема стягнув борг з одного чигиринського купця. Незмінним управителем величезного господарства Калнишевського протягом 20 років залишався Герасим Чорний, представник розгалуженої родини Чорних, земляків кошового. У лютому 1775 р. Г. Чорний виконав почесне доручення Петра Івановича – привіз з Петербурга литаври, надані козацькому товариству Г. О. Потьомкіним [10, с. 108].

Стрижнем управлінської стратегії кошового отамана Калнишевського стали, з одного боку – боротьба із гайдамацтвом (на чому наполягав російський уряд і що відповідало прагненням значних козаків), з іншого – захист автономії Війська Запорозького. Російська підтримка допомагала йому безстроково тримати кошівську булаву, захищаючи від протидії

запорозької сіроми. Дієвість цього важеля була цілком випробувана під час повстання на Січі в грудні 1768 р., коли січова сірома ледве не позбавила Калнишевського життя. Водночас він шукав спосіб вийти з-під опікування російської прикордонної адміністрації і обрав для цього чи не єдиний можливий варіант – створення на Запорожжі окремої хліборобської верстви, що стала б соціальною основою його правління і дозволила розірвати ланцюг обмежень його влади, що складався з протидії сіромі з одного боку, а також наступу російського уряду на автономію Січі з іншого.

В умовах підвищення рівня безпеки на степовому порубіжжі, внаслідок мінімізації набігів кримських татар і ногайців, у середині XVIII ст. на Запорозькі Вольності виплеснулася стихійна селянська колонізація. Поруч із запорозькими зимівниками з'являлися слободи й хутори, стрімко змінюючи побут Запорожжя. Гетьманська адміністрація та російський уряд намагалися використати цей колонізаційний рух для запровадження поміщицьких господарств на степових займищах, щойно облагороджених працею вільного хлібороба, і включити їх до фонду феодальних пожалувань. Перший такий симптоматичний випадок трапився на початку 1740-х рр., коли полтавський полковник Кочубей привласнив засновані українськими переселенцями в Самарській паланці слободи та включив їх до Полтавського полку як окрему сотню. Запорозьке козацтво швидко розпізнало в цьому стрімкому «нашестьі гречкосіїв» загрозу своєму традиційному ладові, адже, як вони говорили, «селянський плуг притягне за собою й пана». Тому часто траплялося, що запорожці нищили новозасновані слободи й хутори, шмагали поселенців батогами й примушували їх повертатися «на волость».

Петро Калнишевський після обрання кошовим отаманом змінив ставлення Коша до «гречкосіїв». Головну увагу він зосередив не на боротьбі із заснуванням слобід, а на встановленні контролю над стихійною селянською колонізацією. Дуже слушно зауважив з цього приводу Андріан

Кашенко: «Калнишевський ... знав, що всі сусіди Запорозжя заздряться на вільні запорозькі степи, що єдиний спосіб зберегти їх – це залюднити самому Війську Запорозькому». На військовій раді 1765 року були скасовані всі обмеження щодо заснування слобод; переселенцям дозволялося селитися по річці Оріль до Сіверського Дінця. Дуже скоро тут утворилася щільно заселена смуга. У Подінців'ї виник окремий адміністративний округ Запорозжя – Барвінківська паланка (стінка). Однак землі, що були розташовані на південь від неї, залишалися порожніми, маючи лише поодинокі зимівники й хутори. Запорозжці поспішали запровадити у нових слободах власну адміністрацію й оподаткування, аби запобігти привласненню їх українськими та російськими поміщиками [11, с. 115].

Кошовий послідовно створював на Запорозжжі окрему верству посполитих, себто селян. Хоча ця верства відразу набувала на Запорозжжі специфічних рис, пов'язуючись повинністю не з окремою особою, паном, а з усім Військом Запорозьким. Колонізація запорозьких степів за часів Калнишевського стає фактичною прерогативою Коша. Калнишевський рішуче виступив на захист земель Війська Запорозького і не зупинявся навіть перед погрозами прикордонних губернаторів, що накажуть козакам збройно виступити проти російських військових команд, котрі без належної санкції входитимуть до запорозьких територій. У листі до генерал-губернатора Новоросійської губернії Ф. М. Воейкова від 6 липня 1773 р. він писав, що вихідці з Єлисаветградської провінції все ще продовжують захоплювати запорозькі землі біля р. Тясмин. Проти цих прибудьків, за наказом Калнишевського, рушила запорозька команда на чолі з запорозьким полковником Гараджею та писарем Роменським, щоби витіснити їх, застосовуючи зброю. Але ті чинили опір, адже, як засвідчено в документі: «самоволно влезшие, не уступают». На підмогу їм проти запорозжців рушив ротмістр пікінерського полку Пугачевський з регулярною та нерегулярною командами при гарматах. Між запорозжцями й російськими командами

відбулася збройна сутичка: «А ми войско ... не можем берегтися ль и вооружаться против неприятеля ... турка или от самовольных нападений оружейных?», – обурювався кошовий. Калнишевський висловив у цьому листі протест щодо того, що російські офіцери зі своїми солдатами, погрожуючи зброєю, вже загарбали більше 200 верст запорозької землі, заснували тут слободи, почали продавати та перепродавати їх, вдираючись все далі й далі вглиб козацьких займищ, як зазначено в документі: «в самыя ... почти ближайшия Сечи места влазят» [9, с. 101].

В останнє десятиліття існування Запорозької Січі багато старих козацьких зимівників та хуторів перетворилися на багатолюдні села і містечка. Найбільшими поселеннями були містечка Микитине, Старий та Новий Кодаки; села й слободи: Лоцманська Кам'янка, Половиця, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, Таромське, Сухачівка, Діївка, Петриківка, Перещепине, Кам'янка, Новоселиця, Кільчень, Чаплі та інші. Старожил-запорожець Микита Корж загалом згадав 17 великих «селеній». Більшість великих слобід були розташовані на землях порівняно густо заселених Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок. Поступово Запорожжя стало відходити від залежності у підвозі хліба з Гетьманщини, Правобережної України і вже не потребувало (принаймні у мирний час) присилки царським урядом хліба як жалування. Про зростання добробуту Запорожжя за часів Калнишевського свідчить народна приказка: «Як був кошовим Лантух (Григорій Федорів. – *В. Г.*) – не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з'явилися паляниця, корж і книш» [31, с. 29].. Запорожців у Росії стали вважати людьми дуже заможними, «а надто вашу вельможність», – писали Калнишевському запорозькі депутати з Петербургу в 1775 р.. За іншим свідоцтвом: «прежде запорожцы были бедны, а ныне все они богаты... Где прежде у них были хутора, там ныне распространились великие селения, и живут домами, имеют жен, детей, хорошее скотоводство и промыслы» [41, с. 254].

Землеробство у великих зимівницьких господарствах орієнтувалося на зовнішній ринок. У зимівниках військової старшини (Калнишевського, Глоби, Головатого) були значні посіви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, зокрема (на 1775 р.) у Калнишевського: 1120, 1055, 1010, 476 і 1055 пудів кожної культури відповідно. Значне поширення мало тваринництво.

У зимівниках Калнишевського в 1775 році нараховувалося 639 коней, 9 буйволів, 1076 голів великої рогатої худоби, 14045 овець і кіз, 106 свиней, 5 віслюків [64, с. 124]. Зимівники кошового були розкидані по запорозьких займищах, здебільшого на залюднених землях Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок, де також розташувалися господарства заможної запорозької старшини. Зимівники Петра Калнишевського подають гарний зразок господарювання в умовах стабілізації степового кордону. Втім, чіткої межі між тим, де закінчується приватна власність кошового, й де починається власність Війська Запорозького, не існувало. Так, полковник Григорій Попович доповідав кошовому Калнишевському, що із його зимівника на Інгульці «хліб з ям вибрато і помолото. Для виїмки всього хліба наказано ще 100 рогож прислати. От полкового старшини Данила Балицького 50 рогож прислано і хлібом наповнено». У зимівнику полковника Гараджі у Барвінковій паланці було більше 22 тонн зерна та ще 15 тонн на його млині на р. Сіверський Донець [69, с. 91].

Отже, завдяки заходам, здійснюваним П. Калнишевським, господарство Запорожжя остаточно відійшло від привласнюючого типу економіки. Значно ускладнилася господарська інфраструктура, зменшилася питома вага давніх промислів і розширились обсяги хліборобства, помітно пожвавились товарно-грошові відносини. Запорожжя перетворилось на економічно самодостатню територію, здатну експортувати продукти власного хліборобства і тваринництва за межі своїх володінь.

Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти із впливовими російськими вельможами, гетьманською старшиною та іншими

поважними людьми. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення із торговельних та конфіденційних справ. Царські вельможі дуже ласі були до цінних сортів дніпровської риби, таких як осетр, вирозуб, що були у великій моді в Петербурзі, а тому кошовому доводилося часто слати з Січі хабарі рибою. Калнишевського прохали також доставляти в столицю й екзотичні товари, зокрема білих верблюдів. Для їхньої купівлі з Січі надсилалися в ногайські степи та до Криму спеціальні команди козаків. У 1763 р. Калнишевський клопотався придбанням у Криму вина для лубенського полковника Івана Кулябки. За сприянням у купівлі на Січі та в Криму бакалії, вина, фруктів, солі та інших товарів до кошового зверталися фаворит цариці Єлизавети Олексій та його брат, гетьман Кирило Розумовський, гетьманські старшини Андрій Безбородько та Семен Кочубей. І кошовий отримував з цього не лише торговельний, а й політичний зиск. Так, у відповідь на дарунок київському генерал-губернатору Воєйкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. мав від нього запевнення: «всем под командою моею находящимся найкрепчайше подтверждено, даб[ы] отнюдь ничего противного ... к Войску Запорожскому принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказывали». Маючи славу доброго знавця кримських справ, окрім торговельного посередництва кошовий виконував й інші прохання, зокрема допомагав викупляти християнських невільників з татарської неволі. На прохання київського обер-коменданта Якова Єлчанінова він допоміг грузинському священику викупити свого брата з кримської неволі [19, с. 521].

Багато впливових урядовців за клопотанням Калнишевського записувалися до козацьких реєстрів. Російські вельможі бавилися цим як справою екзотичною, на кшталт посвяти у мальтійські рицарі, однак кошовий тим самим зміцнював свої зв'язки. Гетьманський бунчуковий товариш Павло Кочубей, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншефи російської армії граф Петро Панін та Іван Глебов,

Петро Девієр, генерал-поручик граф Андрій Остерман, генерал-майор князь Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман Ксаверій Браницький і, зрештою, князь Григорій Потьомкін стали почесними козаками. Цей останній був записаний до Кущівського куреня. Напевне, Потьомкін і Калнишевський ніколи в житті не бачилися, натомість 21 червня 1774 року цей царський вельможа писав кошовому: *«Хоч і не маю честі знати вас особисто, (курсив наш. – В. Г.) але будучи однокурінцем...»* і таке інше; вдаючись до манірної стилізації, Потьомкін звертався до нього на запорозький штиб: «люб'язний батьку», прохаючи кланятися від себе «кущівському курінному отаману, товариству й усім сіромахам», а на додаток – надіслати «гарного татарського коня, щоб козакувати годився». Отже, Потьомкіна обирали козаком заочно.

Жести ввічливості до російських вельмож не завадили Калнишевському бути принциповим, якщо справа торкалася прав Війська Запорозького. Довгий час кошовий клопотався тим, щоб вивести Запорожжя із підпорядкування Малоросійської колегії, запровадженої після скасування гетьманства на Лівобережній Україні у 1764 р. Оскільки гетьмани вважалися сюзеренами Війська Запорозького, то й Малоросійській колегії царат визначив розпоряджатися справами запорожців. Таким чином, Запорожжя, залишаючись у віданні Колегії іноземних справ, стало контролюватися одразу двома імперськими відомствами. Вбачаючи в такому подвійному підпорядкуванні загрозу автономії Війська Запорозького, Калнишевський доклав чимало зусиль, аби залишитися тільки у відомстві Колегії іноземних справ. Адже завдяки цьому Запорозькі Вольності зберегли б статус самої «іноземної» (стосовно Росії) території. Для досягнення цієї мети Калнишевський виявив неабиякі дипломатичні здібності та задіяв усі свої впливові знайомства при імператорському дворі, заохочуючи царських вельмож щедрими хабарями. Цю ж вимогу Кіш включив 4-м пунктом в

інструкцію запорозьким депутатам, що відряджалися в 1767 р. для участі в Комісії для складання проекту Нового Уложення.

Спроби Калнишевського позбутися докучливого опікування розпорядників гетьманської спадщини призвели до прихованого конфлікту з президентом Малоросійської колегії графом Рум'янцевим. У жовтні 1766 р. Калнишевський приїхав на Січ, вочевидь, роздратований спілкуванням з цим норовливим вельможею. Полковий старшина Павло Савицький тоді склав донос на кошового, де сповістив, що Калнишевський зачинився у своїй спальні та потайки говорив військовому писарю: «Бачу, нічого надіятися на них (росіян. – *В. Г.*), а потрібно написати турецькому імператорові і, відібравши у Війську 20 добрих козаків, відрядити з проханням прийняти (Військо Запорозьке. – *В. Г.*) до турецької протекції, а в Військо напишемо, щоб усі готувалися до походу; напишемо, що коли російська регулярна армія або гусарська яка-небудь команда до запорозьких дач увійде, то щоб жодного чоловіка не впустили в кордони, а, якби стали силою входити в дачі запорозькі, то чинили б з ними, як із ворогами». Савицький не міг сказати напевно, чи справді Калнишевський надсилав листи турецькому султану, прохаючи взяти Запорожжя під свою протекцію. Проте він запевнив, що власноручно писав у жовтні того ж року листи кошовому старшині Антону Красовському та військовому осавулу з наказом тримати козаків у повній готовності для збройного виступу проти Росії, а також про заборону пропускати росіян у Запорозькі Вольності.

Готуючись до війни з Росією, у 1768 р. Порта справді спробувала прихилити на свій бік запорожців. Однак Кіш не виявив жодних ознак вагання щодо російського підданства та й ні найменших проявів підготовки до переходу під протекторат Османів. Російський уряд, готуючись до війни з Туреччиною, після отримання доносу Савицького у 1767 р., безумовно, ретельно перевіряв лояльність кошового і старшини. Доноси щодо державної зради Калнишевського уряд отримував неодноразово. Були ще звинувачення

кошового в таємних зв'язках з польськими конфедератами, вороже налаштованими до Росії. Зауважимо, що Запорозжя вже було надто інтегрованим до імперської системи Росії, щоб його старшина на чолі з кошовим зважилася на такий ризикований крок. Крім того, Кіш побоювався втратити гарантії, що забезпечував йому російський уряд в умовах постійної загрози повстання сіроми, котра сама більше виявляла схильність до переходу під турецький протекторат, ніж запорозька старшина. А ще був сумний досвід перебування запорожців у кримсько-турецькому підданстві у 1709–1734 рр. У пам'яті багатьох козаків трималася та кривава різанина, влаштована царськими військами на Запорозжі після невдалого виступу гетьмана Мазепи та кошового Костя Гордієнка проти російського панування. Ці обставини добре усвідомлював російський уряд, коли залишав донос Савицького поза увагою.

Суворим випробуванням для Петра Калнишевського стало повстання січової сіроми у грудні 1768 р., що було відгомонам Коліївщини – потужного народного повстання на Правобережній Україні. Гайдамацький рух на той час настільки організаційно зміцнів, що мав власний кіш, гармати, військову субординацію, подібну до Війська Запорозького, а ватажки гайдамаків упевнено називали себе кошовими отаманами, не визнаючи влади кошового й старшини Запорозької Січі. Це був справжній виклик законотворчому Війську Запорозькому, потужна спроба відродження духу вже призабутих традицій степової вольниці. Запорозький Кіш на чолі з Калнишевським, продовжуючи боротьбу з гайдамацтвом, разом із російськими та польськими військами виступив на придушення Коліївщини. Внаслідок каральних експедицій січова пушкарня була заповнена ув'язненими гайдамаками.

26 грудня, на другий день Різдва, на Січі відбувалася загальна військова рада, де, за усталеною церемонією, формально підтверджувалися повноваження старої старшини на новий строк. Калнишевський вийшов на середину січового майдану, побажав товариству щасливого свята і за звичаєм

запитав: «А що, братчики, будемо робити?». Згідно зі звичаєм, козаки мусили тоді назвати імена тих, кого вони хотіли бачити кошовим отаманом і старшиною, котрі порядкували б Кошем упродовж нового року. Та озброєна юрба козаків-сіромах, не чекаючи традиційного покладання піску на голови Калнишевського та його прибічників, попри вигуки вірних йому козаків «будьте пани здорові, сирно!», геть розіграла раду, звільнила з пушкарні гайдамаків та із сокирами в руках пішла троцяти будинки старшини та заможних козаків. Увірвавшись до старшинських осель, сіромахи, «не взирая на святыя образа и мощи, били и кололи и со всем имуществом старшин разорили». Забивши до смерті кількох прибічників Калнишевського, натовп рушив до оселі кошового отамана, але Калнишевський в останню мить устиг вискочити зі свого будинку «через верх потолочний» (дах). Будинок кошового був вщент розгромлений, про що свідчить пізніше складений Калнишевським опис збитків: бунтівники рознесли металеву огорожу («оковка ковалям»), повибивали шибки й завалили піч («грубу»), оздоблену кахлями, з особливою зневагою розтрощили портрети царських осіб («портреты государственной персоны»), розтоптали ногами багато оздоблені ікони й пограбували увесь скарб кошового. Ледве врятувавшись, Калнишевський перевдягнувся в чернечу рясу і, ховаючись у темряві ночі, пробирався до Новосіченського ретраншементу під захист російського гарнізону. Кошова старшина до самого ранку переховувалася у плавнях, а потім на човнах втікала до Кодака, де сховалася під захистом козаків Кушівського куреня, який залишався вірним Калнишевському. Кодацькому полковнику Йосипу Калнишевському вдалося не допустити поширення повстання у межі своєї паланки [64, с. 184].

Повстання розгорялося стихійно, у повсталих не було спільної мети й єдиного керівництва. Ця обставина надала можливість Калнишевському, діючи спільно з комендантом російського гарнізону капітаном

Мікульшиним, роз'єднати угруповання повсталих, заарештувати та знищити фізично тих, хто найбільше чинив спротив.

Після придушення повстання сіроми Калнишевський цілком усвідомлював свою залежність від російської прикордонної адміністрації і можливість нових сутичок між козацькими угрупованнями. Запорожжя й надалі лихоманило нескінченними виступами сіроми проти кошового отамана. Спираючись на нечисленний прошарок значного козацтва, котрий привів його до кошівської булави, Калнишевський суттєво звузив соціальну базу своєї влади і потрапив у ситуацію гострого конфлікту з сіромою. Нова верства хліборобського населення Запорожжя ще не встигла сформуватися в численну та впливову соціальну групу, яку можна було протиставити здобичникам-сіромахам. Тому кошовий так і не зміг відмовитися від російської допомоги для підтримання порядку на Запорожжі. Та слід віддати йому належне як політику. За обмежених ресурсів підтримання своєї влади він все ж таки спромігся запобігти розколу в старшинському середовищі, умів вчасно викривати змови та усувати від справ небезпечних конкурентів. Вузкий соціальний прошарок, що його підтримував, на протигагу роз'єднаним угрупованням сіроми, був внутрішньо монолітним. Завдяки цьому Калнишевський мав значні переваги над іншими претендентами на кошівську булаву. Сила його особистості, непересічний хист адміністратора й раціональна політична тактика забезпечили його перебування на посаді кошового отамана протягом усього останнього десятиліття існування Січі.

Ми не будемо торкатися питання оцінки військової діяльності П. Калнишевського під час російсько-турецької війни, що докладно висвітлюється документами, вміщеними у науковій роботі у списку використаних джерел. Детально зупинимося на питанні перебування останнього кошового на Соловецьких островах, що має неоднозначне висвітлення у сучасній українській науково-історичній та популярній літературі.

Останній період життя Петра Івановича Калнишевського позначений його ув'язненням у Соловецькому монастирі. Саме цей період потребує особливо обережного розгляду. Йдеться про вплив достатньо стійких історіографічних міфів, походження яких не завжди вдається прослідкувати, бо вони вже давно встигли міцно ввійти до хрестоматійних уявлень. Один із них – утримання кошового отамана в земляній ямі, геть заповненій нечистотами. Зрештою, лишається загадкою, чому звільнення кошового, ув'язненого за Катерини II, припало на початок правління царя Олександра I, котрий оголосив про повернення до політики Катерини II, але ж не за Павла I, який перекреслював починання катерининських часів, амністував багато тих, хто був ув'язнений його попередницею, та, зрештою, не міг не знати про долю останньої старшини Запорозької Січі після її ліквідації.

В даному підрозділ опис політики святого праведно Петра Калнишевського, його дії на посаді кошового отамана Запорізької Січі.

3.4. Подвижництво та мучеництво св. Петра Калнишевського у Соловецькому монастирі (1775-1803).

Причина ув'язнення П. Калнишевського неодноразово обговорювалася в історичній літературі. Приватні інтриги всевладного Катерининського фаворита Г. О. Потьомкіна визначили сумну долю запорозької старшини. Потьомкін, котрий очолював військове відомство Росії в період блискучих перемог у війнах з Туреччиною, мав великий вплив на рішення цариці Катерини II. Остання ж без сумніву прийняла аргументи свого фаворита, незважаючи на те, що стосовно козацької старшини не було конкретно сформульовано звинувачення у державному злочині. Вирок про довічне ув'язнення і визнання Калнишевського державним злочинцем не був зумовлений російськими урядовими інтересами або потребами здійснення імперської політики. Його єдине джерело – приватні інтереси впливового вельможі. Для «нейтралізації» козацької старшини цілком би вистачило пожалування маєтностей у віддалених регіонах Росії (як, наприклад, сталося

з гетьманом Петром Дорошенком, який дійсно був у турецькому підданстві і воював проти Росії), або в гіршому випадку – заслання до Сибіру для постійного поселення [70, с. 75].

Шлях Калнишевського від Січі до Соловків чітко простежується за документами, вміщеними у цьому дослідженні. Після арешту 4 червня 1775 р. його під міцним конвоєм супроводили до Москви, де він утримувався в конторі військової колегії. 14 травня 1776 р. Потьмкін подав на затвердження Катерині II вирок про «державні злочини» Калнишевського з пропозицією ув'язнити його в Соловецькому монастирі. До 8 червня імператриця затвердила вирок, і 25 червня кошового у супроводі семи конвоїрів відряджено до Архангельська, куди він прибув 11 липня. Для відправки в'язня на Соловецькі острови найняли корабель купця Вороніхіна. Небезпечна подорож Білим морем затягнулася аж до 29 липня; судно двічі натрапляло на мілину, зазнало пошкоджень, було відремонтовано нашвидкуруч і його екіпаж ще довго очікував за 30 верст від гирла Північної Двіни, доки роздратоване штормом море заспокоїться. Зрештою, тільки 30 липня 1776 р. архімандрит соловецького монастиря Досифій відзвітував про прийняття «государевого преступника».

У XVIII столітті за Соловецьким монастирем уже закріпилася своєрідна спеціалізація в утриманні політичних в'язнів та релігійних дисидентів. Поблизу Архангельської башти влаштовано Головленківську тюрму, де в'язні утримувалися централізовано і вже не були розміщені по різних келіях башт, як було раніше. Чернецька ж братія проводила час не лише в спокутуванні гріхів мирян, у посту і молитві (як за св. Зосими, котрий заснував соловецьку обитель у 1436 р.), але залучилася до системи тюремного нагляду, ставши необхідною ланкою модернізованої за Петра I пенітенціарної системи, виконуючи функції наглядачів і духовників ув'язнених. Одним із запроваджень Петровської доби стала посада інквізитора в монастирі [71, с. 241].

Підпорядковуючись лише Святійшому Синоду, Соловецький ставропігійальний першорозрядний чоловічий монастир користувався широкою автономією і мав гарантії невтручання з боку держави. Архімандрит монастиря був повним господарем архіпелагу, він же розпоряджався воїнською командою в складі близько 100 чол., що забезпечували охорону в'язнів. З початком російсько-шведської війни у 1790 р. до монастиря прибула нова воїнська команда від Архангельського гарнізону в числі 175 чол.; всього ж разом з соловецькою командою кількість військових на архіпелазі збільшилася до 250 чол. За архімандрита Ієроніма (1777–1793) соловецький гарнізон перевели до підпорядкування ярославському та вологодському генерал-губернатору Мельгунову. Зменшення ж компетенції архімандрита уряд компенсував відпуском на розвиток монастирського мореходства 500 рублів на рік [6, с. 12].

Вітчизняними засобами масової інформації на початку 1990-х рр. широко висвітлювалося соловецьке ув'язнення Калнишевського як перебування жалюгідного вигляду в'язня в земляній ямі, повній нечистот. Підстави для такої версії подали розповіді соловецьких ченців стосовно утримання кошового, занотовані Д. І. Яворницьким. Ці розповіді широко висвітлювалися тиражованими виданнями праці Івана Шаповала «В пошуках скарбів». Наведемо декілька з них: «...Коли кошового перевели з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; в нього, як у звіра, вирости великі пазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей»; «Коли імператор Олександр I відвідав Соловки і побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він «пришел в ужас». Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання. Калнишевський зневажливо зміряв поглядом царя: «Нічого мені,

государю, не треба, опріч одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників, як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах». Цар наказав ями ліквідувати...».

Земляні ями справді були на Соловках одним із способів утримання тих, хто спокутував найтяжчі злочини проти моралі; таке спокутування розглядалося як різновид своєрідної епітимії, до якої вдавалися також найбільш завзяті пустельники-анакорети цілком з власної волі. Страхітливі перекази про такі ями зафіксував у 1872 р. В. Немирович-Данченко, хоча ченці його запевняли, що «подземныя тюрмы» на Соловках є вигадкою газетчиків. Відомо також, що не цар Олександр I, а ще в 1742 р. царський уряд наказав соловецькому настоятелю засипати всі ями для колодників, а їх самих перевести в наземні приміщення. Настоятель у звітності урядові заперечував наявність колодницьких ям, а спеціальне урядове інспектування монастиря не виявило випадків утримання в'язнів, не передбачених інструкціями. Проте це не завадило переказам і надалі стверджувати, що такі ями існують. Інший маргінальний випадок стосується Корожньої, або Корчагіної, башти, де, за переказами, колодників тримали покорченими, бо вони, через низький дах каземату, не могли піднятися в повний зріст (звідси й назва башти) [67, с. 8].

Зазвичай в'язнів утримували в одиночних камерах, розташованих головним чином в Головленківській тюрмі, решта тюремних келій містилася в баштах кремля та в будівлях на монастирському подвір'ї. На досить високому рівні витримувалися санітарно-гігієнічні норми, приміщення добре опалювалися, а харчування в'язнів було цілком задовільним. Теоретично в'язні вважалися різновидом ченців, котрі в усамітненні та молитві досягають духовного спасіння. Однак довічне утримання в одиночних камерах часто призводило до божевілля ув'язнених. Цим і живилися незліченні перекази на соловецьку тематику. Їх розносили по всіх усюдах Росії прочани, котрі були в Соловецькому монастирі на богомоллі.

Той же Д. Яворницький, поруч з наведеними монастирськими переказами, вказував на утримання Калнишевського не в земляних ямах, а в «камерах» Архангельської та Прядильної башт. Він вважався важливим державним злочинцем, але ж не тим, хто вчинив злочин проти моралі та релігії, за що іще в першій половині XVIII ст. карали колодницькими ямами. Джерела стверджують, що Калнишевський міг не тільки власним коштом наймати робітників для покращення умов ув'язнення, але й робити багаті подарунки монастирю, заощаджуючи з тієї суми, що видавалася на його утримання. До кінця своїх днів він зберігав ясну свідомість та вигляд смиренного та набожного старця. Таким чином, спрощене тлумачення І. Шаповалом матеріалів Яворницького призвело до створення історіографічного міфу [71, с. 421].

За окремими даними, Калнишевського спочатку розмістили в одному з казематів Головленківської тюрми, що розташовувався в Архангельській башті. Приміщення, де він перебував (каземат № 15?), було вологим і під час дощу вода, мов крізь решето, потрапляла до каземату. Втративши терпіння, кошовий поскаржився архімандритові, що одяг від надмірної вологи на ньому вже зотлів. Лише в жовтні 1779 р. йому дозволили власним коштом найняти робітників для поладження даху. Пробувши, за Яворницьким, 12 (за Фруменковим – 16) років в казематі Архангельської башти, Калнишевський близько 1788 року був переведений спершу до келії № 15, потім до келії № 14, котрі, можливо, містилися в Прядильній башті.

Інші перекази, зазначені М. Колчиним, вказують на ймовірне перебування Калнишевського в Білій башті, поблизу монастирського млина і добудови під назвою Сушило. Біла башта розташовується між Архангельською і Прядильною баштами, що на південному боці кремля. Є також відомості, люб'язно надані нам співробітниками Соловецького історико-архітектурного музею-заповідника, що кошового тримали «при хлібних печах», тобто у добудові зліва від входу до Трапезної палати, що має назву

Келарської палати. В усіх трьох випадках умови перебування в'язня значно покращилися: він мав сухе, тепле й просторе приміщення (більше за чернецьку келію).

М. Колчин, наскільки нам вдалося простежити в історіографії питання, першим подав свідчення, що Калнишевського тримали поблизу Білої башти в приміщенні Сушило. Цей же автор навів опис каземату: «При самом входе под башню находится жилище мельников, от дверей котораго идет узкий темный проход сажени две длины; чтобы не заплутаться и не запнуться за что-то, необходимо идти с огнем. Спускаемся ступени на три ниже уровня земли, идем по узкому темному проходу, сворачиваем немного вправо и входим низкою дверью в большую, квадратную, сажени в три, комнату. В ней темно, так как нет ни одного окна, а взамен этого на каждой стене находились двери с махонькими вырезками среди них. Комната целиком состоит из кирпича: пол, потолок, стены, лавки, полки, — словом, все кирпичное. Сыро, стены мокрыя, заплесневелыя; воздух спертый, удушливый, такой, какой бывает в сырых погребах. Испугавшись света крысы, водящиеся здесь во множестве, с ужасом бросаются вам под ноги. В этой комнате в прежнее время помещалась стража, караулившая узников, заключенных в казематы, расположенные по всем сторонам этой комнаты. Прямо перед нами маленькая, аршина в два вышины, дверь с крошечным окошечком середине ея; дверь эта ведет в жилище узника ... Оно имеет форму лежачаго усеченнаго конуса из кирпича, в длину аршина 4, шириною сажень, высота при входе три аршина, в узком конце полтора. При входе направо мы видим скамью, служившую ложем для узника, над нею почернелая до неузнаваемости икона, а за нею сохранилась пасхальная верба. На другой стороне остатки разломанной печи... В узком конце комнаты находится маленькое окошечко вершков шесть в квадрате; луч света, точно украдкою, через три рамы и две решетки тускло освещает этот страшный каземат. При таком свете читать можно было в самые светлые дни и то с великим

напряжением зрения. Если заключенный пытался через это окно посмотреть на свет Божий, то его взорам представлялось одно кладбище, находящееся прямо перед окном ... Рассказывают, что в рассматриваемом нами каземате последний кошевой бывшей Сечи Запорожской, Кольнишевский, просидел 16 лет, будучи более ста лет от роду» [66, с. 124].

Наведений уривок з праці М. Колчина відтворює певні деталі побуту монастирських в'язнів часу перебування кошового в соловецькому ув'язненні і може бути використаний при реконструкції (музеєфікації) каземату. Проте, є підстави думати, що умови утримання в'язнів наприкінці XVIII ст. були набагато кращими, ніж описано Колчиним. Наявність поблизу монастирського млина і Сушила місця зберігання борошна, так само, як зазначена Колчиним напівзруйнована піч вказують на те, що довколишні келії були сухими, залишки вапна на стінах свідчать, що колись келія була добре прибраною. Харчувалися в'язні тією ж їжею, що й монастирські ченці. Раціон розподілявся за трьома рангами: страви верхньої трапези палати подавали вищому духовенству монастиря і знатним в'язням, їжею нижньої трапези годували ченців, послушників та звичайних в'язнів, а тим, що готувалося на кухні поза Трапезною палатою, харчувалися робітні люди і ув'язнені найнижчого рангу.

За архімандрита Герасима Іоніна (1793–1796) відновлено давній соловецький монастирський статут, за яким ченцям заборонялося мати власність, всі кошти надходили до монастирської скарбниці, з якої потім гроші розподіляли порівну (у відповідності з рангом) на потреби монастирської братії; в кельях ченці не мали столів і харчувалися спільно, в трапезній. Оскільки в'язні вважалися своєрідним різновидом ченців, то їм також не дозволялося мати власність, а їхні особисті кошти та майно (одяг) після розміщення в певній келії монастиря йшли до монастирського скарбу з подальшою централізованим розподілом. Виняток становили знатні в'язні.

Кошового утримували як знатного в'язня, адже на його потреби урядом передбачено коштів з розрахунку 1 рубль на день, або більше 360 рублів на рік. Для порівняння, річне утримання ченця коштувало 9 рублів, простого в'язня – від 10 до 30 рублів. Видачу цих грошей засвідчено в документах Соловецького монастиря підписами солдат Василя Соханова та Луки Зубкова. Не завжди ці кошти привласнювалися наглядачами, адже Калнишевський мав можливість заощадити досить значну суму, щоб робити щедрі подарунки монастирю або наймати робітників для полагодження даху своєї келії. Калнишевського постійно охороняло чотири солдати з офіцером, хоча інших ув'язнених – по двоє конвоїрів. Лише тричі на рік – на Пасху, Преображеніє і Різдво його виводили з келії, напевно, для участі в церковних святах і для обіду в трапезній. Поморські рибалки бачили цього «казацького атамана» під час виходу до трапезної, і ось які спомини вони про нього залишили: «Росту середняго, старый видом, седастые волосы и волос обсека; видно, что много сидел. Борода не долга, белая ... Говорил он не так чисто, как по-русски». Калнишевський був одягнений у китайчатий синій «сюртук» з олов'яними гудзиками в два ряди або в червоний кармазин. Завжди розмовляв українською мовою, як це видно зі свідчень рибалок. Поводив він себе смиренно і набожно, чим здобув поваги чернецтва. Та найбільшої шани з боку духовенства він зажив щедрими подарунками монастирю. У 1794 р. він пожертвував Спасо-Преображенському собору запрестольного хреста, виготовлено зі срібла вагою більше 30-ти фунтів, а своє звільнення відзначив подарунком оздобленого сріблом з позолотою Євангелія, вага однієї оправи якого перевищувала два пуди [36, с. 81].

Незабаром після сходження на престол у 1801 році новий цар Олександр I оголосив загальну амністію. 2 квітня визначено звільнити двох соловецьких в'язнів – білоруського шляхтича Ю. Єленського і запорозького кошового Калнишевського. Єленський відразу повернувся на свою батьківщину. 4 травня архімандрит Іона оголосив Калнишевському про монаршу волю.

Однак він відмовився залишати монастир, вказавши в своєму прошенні на височайше ім'я: «не могу отважиться пуститься в путь толь дальний, а расположился остатке дней моих посвятить в служение Единому Богу в сем блаженном уединении, к коему чрез дватцатипятилетнее время моего здесь пребывания привык я совершенно, в обители сей ожидать с спокойным духом приближающагося конца моей жизни». Калнишевський просив залишити йому колишнє грошове утримання в 1 рубль на день, «чтоб мог он до конца жизни своей содержать себя безбедно». Так, дотримуючись давнього запорозького звичаю, останній кошовий залишився доживати віку в монастирі.

Помер Калнишевський незабаром по звільненню, 31 жовтня (за старим стилем) 1803 року. Чернецька братія поховала його на почесному місці – біля головного входу до Спасо-Преображенського собору, поруч з могилами російського релігійного діяча XVII ст. Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. У 1856 році за наказом настоятеля монастиря на могилі Калнишевського встановили плиту, викарбувавши в епітафії короткий опис життя кошового. Як зображено на фотографії початку XX ст. (зберігається у фондах Соловецького музею), могила Авраамія Паліцина була оздоблена невеличкою альтанкою. На сьогодні поховання Паліцина, залишаючись на своєму початковому місці, є орієнтиром для локалізації могили останнього кошового. Проте плита на могилі Феодорита не збереглася, що ускладнює пошук поховання кошового.

1920–1940-ві рр. були несприятливими для збереження пам'яток Соловецького монастиря, так само як і для могили Калнишевського. З установленням радянської влади монастир було закрито, його розвинутий господарський комплекс перелаштували в радгосп. У 1923 р. навмисно інсценована пожежа знищила багато архітектурних ансамблів кремля, приховала й відверте розкрадання новою владою церковних цінностей. Тоді було втрачено значну частину документів монастирського архіву, тоді ж

зникли й речі, подаровані Калнишевським Соловецькій обителі. Потім у стінах Соловецького кремля розташувалися Соловецькі табори особливого призначення. Мало кому тоді спадало на думку охороняти пам'ятки історії. Під час Великої Вітчизняної війни тут розмістили Соловецьку школу юнг, де готували військових моряків. Тільки в 1974 р. почав систематичну роботу Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник.

Плита з надгробку Калнишевського декілька разів переміщувалася на території монастиря, і лише в 1971 році її взято на облік разом з іншими надмогильними плитами, що були на загальному цвинтарі біля Онуфрійської церкви. Тривалий час згодом плита перебувала при західній стіні собору. На початку серпня 2002 р. дирекція музею-заповідника влаштувала некрополь у Германівському дворіку біля Германівської каплиці (комплекс Спасо-Преображенського собору), де було встановлено надмогильні плити з поховань іменитих соловецьких в'язнів. Наприкінці липня велися роботи з установки плити з могили Калнишевського в некрополі, а 19 серпня було заплановано урочисте відкриття комплексу в Германовому дворіку за освяченням патріарха Московського і всієї Русі Алексія Другого. Однак відкриття некрополю відбулося без присутності патріарха, а плити підбиралися не за критерієм іменитості небіжчика, а за станом збереження (див додаток 11) [83].

**РОЗДІЛ 4. КАНОНІЗАЦІЯ ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ СВ.
ПЕТРА БАГАТОСТРАЖДАЛЬНОГО УКРАЇНСЬКОЮ
ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ.**

**4.1. Освячений Помісний Собор Української Православної Церкви
Київського Патріархату 11 липня 2008 р.**

Перед скликанням Помісного Собору був скликаний Синод Української Православної Церкви Київського Патріархату під головуванням святійшого патріарха Київського і всієї руси-україни Філарета. На засіданні Священного Синоду 18 березня 2008 р. з нагоди ювілею 900-ліття Михайлівського Золотоверхого монастиря м. Києва та 1020-ліття Хрещення Київської Русі-України на підставі п. 2 розділу II Статуту про управління УПЦ КП було ухвалено скликати 11 липня 2008 р. в м. Києві Ювілейний Помісний Собор УПЦ КП. Також утворити Передсоборну комісію з канонізації святих у складі якої мають входити: архієпископ Переяслав-Хмельницький Димитрій, ректор КПБА – голова; протоієрей Ярослав Романчук, проректор з навчальної роботи КПБА; архімандрит Іларіон (Пороцик), викладач Агіології КПБА; архімандрит Євстратій (Зоря), викладач Догматичного богослів'я КПБА; архімандрит Агапіт (Гуменюк) [72].

Комісії було доручено підготувати для Ювілейного Помісного Собору матеріали до канонізації святих, які потрудилися на благо Православної Церкви в Україні [72].

Зібравшись з 11 липня 2008 р. в Золотоверхій обителі Архістратиґа Михаїла в м. Києві з нагоди ювілею 900-ліття цього монастиря та 1020-ліття Хрещення Київської Русі-України, Освячений Помісний Собор УПЦ КП постановив: закликати українську паству піднести подячні молитви до Бога, в подяку за хрещення Київської Русі-України, а також піднести подячні

молитви до Бога за вияв Його сили у відродженні зруйнованого Михайлівського Золотоверхого монастиря м. Києва [67, с. 9].

Собор заслухав доповідь Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета про життя Церкви у міжсоборний період і схвалив його діяльність. Була прийнята Історико-канонічна декларація «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква».

Були надіслані звернення Помісного Собору до Глав Помісних Православних Церков і до українського народу з приводу небезпеки розповсюдження наркоманії та пияцтва, епідемії ВІЛ/СНІД, а також проти абортів - гріха вбивства ненароджених дітей. Собор надіслав листи до вищого керівництва держави з проханням сприяти святкуванню хрещення Русі-України.

Помісний Собор здійснив канонізації: благовірного великого князя Київського Ярослава Мудрого, благовірного князя Костянтина Острозького, святителя Іова Борецького, митрополита Київського, Галицького і всієї Руси та праведного Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Запорізької Січі.

Собор прийняв до відома прославлення в лику святих подвижника православної віри прп. схіархімандрита Амфілохія (Головатюка) та включити його ім'я у місяцеслов для загальноцерковного шанування. Також Собор постановив провести 27 серпня 2008 р. святкування 900-ліття канонізації прп. Феодосія Печерського.

4.2. Канонізація праведного Петра (Багатостраждального)

Калнишевського (1691–1803)

На Освяченому Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату, було канонізовано праведного Петра Калнишевського .

Освячений Помісний Собор УПЦ КП, що зібрався у Золотоверхій обителі Архістратиґа Божого Михаїла у місті Києві з нагоди ювілею 900-ліття цього монастиря та 1020-ліття Хрещення Київської Руси-України, після дослідження життя і подвигу сповненого ревності по Богу і любові до ближніх праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), останнього кошового отамана Запорізької Січі, канонізував і приєднав до лику святих цього праведника.

Освячений Помісний Собор впевнився у святому житті праведного Петра Багатостраждального, останнього кошового отамана Запорізької Січі, стражданнями своїми, а любов'ю до народу свого – до апостола Павла, тому він визначив: причислити праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) до лику святих для загального церковного шанування і занести його ім'я у православний церковний календар; чесні останки праведного Петра вважати святими мощами і віддавати їх на волю Божу; пам'ять праведного Петра Багатостраждального святкувати 14 (1) жовтня, в день Покрови Пресвятої Богородиці, Покровительки козацтва; написати новопрославленому праведнику чесну ікону для поклоніння надрукувати житіє і скласти богослужіння; благословити будівництво храмів на честь праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського); оголосити українській православній пастві про канонізацію праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського). і сповістити про це Предстоятелів Помісних Православних Церков.

Святий праведний Петро Калнишевський народився в день пам'яті святих первоверховних апостолів Петра і Павла 12 липня 1691 р. Його малою батьківщиною стала Лівобережна Україна, тодішнє прикордоння між Московським царством і Річчю Посполитою, село Пустовійтівка (тепер Роменського району Сумської області). Він був найстаршим сином, але не єдиним, в козацькій родині Івана Калнишевського.

Перші докладні відомості про угодника Божого Петра датуються тільки 1754 роком, коли йому вже було близько 50 літ від народження. З нечисленних відомостей дізнаємося, що святий Петро був освіченою, як на той час, людиною, мав великий потяг до книг, любив їх читати і навіть прикрашати. Серед книг за найкоштовніший скарб він мав Євангеліє, вартістю 1 тисяча карбованців. На його оздобу золотом, сріблом та коштовним камінням святий праведний Петро витратив ще 500 карбованців.

Вперше праведний Петро Калнишевський очолив Запорізьку Січ у 1762 році, перебуваючи на цій посаді менше р. У вересні 1762 р. він, разом з військовим січовим писарем Іваном Глобою, зустрівся в Москві з царицею Катериною II. Відтоді, мабуть, праведник Божий став нелюбим цій імператриці – новій Єзавелі та Євдоксії, бо з посади кошового отамана його на деякий час усунули. Вдруге його обрали у січні 1765 р., всупереч царській волі, аж до зруйнування Січі, тобто на 10 років підряд – «чого з роду-віку не бувало», бо зазвичай кошові отамани Січі змінювалися через кілька років.

Останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський був глибоко віруючою людиною і багато допомагав церквам і монастирям України. За все своє життя він лише особистим коштом спорудив з десяток церков на Роменщині, у Києві, на Запоріжжі, робив їм щедрі дари. При всіх 16 церквах, що діяли на землях «Вольностей Війська Запорозького» були церковно-парафіяльні та підвищеного типу школи. При храмах були шпиталі для немічних, старих і хворих, які утримувались на кошт святого праведника. Цим він ревно виконував заповідь Христову: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мф. 5,7).

Бажаючи утвердити свою владу над Україною імператриця Катерина II своїм указом 1764 р. ліквідувала гетьманство, а 1775 р. наказала ліквідувати й Запорізьку Січ. В ніч на 4 червня (17 червня за новим стилем) 1775 р. царська армія оточила Січ – невелике містечко, з одною церквою. На той час у Січі перебувало лише декілька сот душ, решта козаків знаходилася на

паланках, промислах, по городах. Сили були надто нерівні, але козаки бралися боронити свою Запорозьку вольницю.

Будучи до глибини душі православним, праведний Петро Калнишевський не хотів пролиття християнської крові. Проте козаки рвалися в бій: « - Та позволь, позволь, пане кошовий, нам на башти стати. Та не дозволиш з тесаками – позволь з кулаками... Ой крикнув же та Калниш кошовий, на Покровській дзвіниці: - Ой кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі, й рушниці. Та й не позволю, славні козаченьки, вам на башти стати. Ой не позволю кривцю християнську марно проливати», - так співалося в одній пісні, де велика християнська любов Петра Калнишевського стала народною думою.

Це був великий подвиг любові, миротворництва, про який Господь наш Ісус Христос сказав: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» (Мф. 5,9). Але цим він ще більше став ненависний і за її наказом праведного Петра було заслано в Соловецький монастир. На пропозицію фаворита цариці Потьомкіна, Синод вказав монастирським властям, щоб «содержаны были узники сии (отаман і старшина) безвыпускну из монастырей и удалены бы были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения».

Своїм життям праведний Петро уподібнився Іову Багатостраждальному, бо Господь і для нього допустив такі самі випробування, щоб вічного блаженства став достойним. Петро Калнишевський мав усе – владу і багатства, але всього цього позбувся і 25 літ був мучений важкими умовами життя, бо обрав правду, тісний і тернистий шлях страждань і зненавидів беззаконня.

Відомо, що праведний Петро Калнишевський хотів дожити кінець життя свого у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі, але злонаміри сильних світу цього розпорядилися по-іншому. Петро Калнишевський доживав свого страдницького життя в кам'яному

напівпідвальному сирому холодному казематі. Очевидці так описували камеру ув'язненого праведника: «Перед нами маленькі, аршина в два, двері з крихітним віконечком посередині: двері ці ведуть до житла в'язня, куди і ми входимо. Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршина чотири, завширшки сажень, висоти при вході три аршини, у вузькому кінці – півтора. Привході праворуч ми бачимо лаву-ложе в'язня... На другому боці – залишки розламаної печі. Стінки... сирі, плісняві, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати знаходиться маленьке віконце вершків шість у квадраті, промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні й то з великим напруженням зору. Якщо ув'язнений пробував крізь це вікно подивитися на світ Божий, то його погляду відкривалося саме кладовище, що знаходиться просто перед вікном. Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху».

Тюремний режим праведного Петра Калнишевського відзначався особливою суворістю. За переказами останнього кошового виводили з камери до церкви лише тричі на рік – на Великдень, Преображення і Різдво. Але в архівах не знайдено підтвердження навіть цього.

Лише указом нового імператора Олександра I від 2 квітня 1801 р. святому Петру Калнишевському було «дароване прощення» і надане право обрати собі місце проживання на свободі за власним бажанням.

Старожили монастиря розповідали, що після Калнишевського залишилося в камері понад два аршини нечистот, що, просидівши у в'язниці такий тривалий час він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра вирости пазурі, довга борода і весь одяг на ньому, свита з гудзиками, перетворилися на лахміття і звисали. Від нього тхнуло землею, але він не стратив розуму. Упродовж всього часу ув'язнення праведник завжди

розмовляв українською мовою. Поводився він смиренно і побожно, чим здобув повагу в чернецтва.

Останній кошовий отаман Запорізької Січі святий праведний Петро Калнишевський відмовився повертатися в Україну. 7 червня 1801 р. він у листі до архангельського губернатора Мезенцева не без іронії дякує за звільнення і просить дозволити йому «в обителі сій чекати з спокійним духом кінця свого життя, що наближається, бо за 25 років перебування в ув'язненні він при звичаївся до монастиря, а свободою і тут насолоджуюся повною мірою». Так, зрештою, сповнилося бажання його дожити вік у монастирі.

Святий праведний Петро Багатостраждальний відійшов до Господа 31 жовтня (13 листопада) 1803 р. 26 вересня 2015 в Соловецькому монастирі (РФ) були знайдені останки кошового отамана [94]. Довгий вік життя святого піддають сумніву вчені-історики з Запорізького національного університету, які вважають що, немає документального підтвердження того, що Петро Калнишевський прожив більше ста років, так як цей вік згадується тільки на надгробній плиті і ніде більше. Вчені схиляються до тієї думки, що Петро Іванович прожив не більше 80-ти років, що і підтверджується антропологами [92; 97].

Ченці монастиря поховали його на почесному місці – на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору при Успенській церкві. А в 1856 році на могилі Петра Калнишевського встановили плиту, викарбувавши в епитафії короткий обрис життя кошового: «Тут поховано тіло спочилого в Бозі кошового колишньої могутньої Січі козаків отамана Петра Калнишевського, засланою в цю обитель за височайшим повелінням, якого знову було звільнено, але вже [він] сам не побажав залишити обитель, в якій знайшов душевний спокій смиренного християнина, [що] щиро пізнав свої гріхи. Помер у 1803 р. 31 жовтня, в суботу, 112 років від роду, смертю благочестивою, доброю». Після того, як у 20–30-х роках ХХ ст. на монастирському цвинтарі були влаштовані табірні городи, місце могили

праведника було занедбано і забуто, але й донині збереглася надгробна плита з написом.

Своїм життям праведний Петро показав приклад смирення і терпіння, великої любові до Бога і свого народу та краю. Він воістину був справжнім миротворцем, а в любові до народу свого був подібний до святого апостола Павла, який писав: «Я жадав би сам бути відлученим від Христа за братів моїх, рідних по плоті» (Рим. 9, 3). Так само і святий цей праведник мав велику любов до свого народу по плоті. Тому і вибрав страждання, щоб перемогти неправду і беззаконня. Ув'язнився, щоб визволитись. Смирився, щоб піднятися. «О глибино багатства, і премудрості, і розуму Божого? Які незбагненні суди Його і недослідимі путі Його! Бо хто пізнав розум Господній? Або хто був порадником Йому? Або хто дав Йому наперед, щоб Він мав віддати? Бо все від Нього, Ним і для Нього, Йому слава повіки, амінь». (Рим. 11, 33-36).

За словами архієпископа Запорізького і Мелітопольського Луки УПЦ МП – «Питання про канонізацію Петра Калнишевського у відкритому церковному просторі було піднято набагато раніше, а докладніше про це почали вести мову починаючи з 2013 р.»

До нього в серпні зверталися козачі отамани з проханням причислити Петра Калнишевського до лику святих УПЦ МП прийняла рішення про канонізацію Петра Калнишевського 23 грудня 2014 р. У «Журналі №88» Священного Синоду під головуванням Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія було подано рапорт архієпископа Херсонського і Таврійського Іоанна, голови Синодальної Комісії з канонізації святих, про причислення до лику місцешанованих святих Запорізької єпархії останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського. Після цього, Священний Синод розглянувши житіє, труди, подвиги та врахувавши народне шанування Петра Калнишевського ухвалив рішення благословити місцеве прославлення та шанування в межах

Запорізької єпархії. Пам'ять святому встановили святкувати 13 листопада (31 жовтня за ст. ст.) в день його представлення. Сам чин прославлення і канонізації пройшов 13 листопада 2015 року в Покровському соборі що на Запоріжжі під головуванням владики Онуфрія, предстоятеля УПЦ МП .

Канонізацію критикував протоієрей Олег Митров, який вважав що не можна було канонізувати Петра Калнишевського через те що знайдені моці не належать йому і не було документально засвідчених випадків чудес і зцілень від них Петра Калнишевського з прп. Паїсієм Величковського. Владка каже що якщо би церква канонізувала святих лише за фактом чудотворіння від мощей тоді як бути з багатьма благовірними князями, праведними, святителями, які прославлені в лику святих, але не мають численних офіційно задокументованих зцілень, а з приводу приналежності мощей до святого владики Лука навів аргумент про те що ці висновки були зроблені канд. іст. наук Володимиром Андрієвичем Буровим який більшу частину свого життя присвятив дослідженню некрополя Соловецького монастиря. В додачу владики сказав що експерти з антропології М. В. Добровольский і І. К. Решетова зробили висновок що: «... останки з поховання біля південної стіни Спасо-Преображенського собору належать» святому.

У баченні владики Луки святий не лише зберіг вірність російській монархії, а й «всупереч гадці багатьох сучасних українських публіцистів [...] не був виразником української національної ідеї й не страждав за спробу відстояти рештки української державності, що буцімто зберігалися в правах автономії Війська Запорозького». Владика переконаний що: «...церква не канонізує жодної політики — ані московської [...], ані імперської [...], ані об'єднувальної, ані удільної» але канонізує благочестя, милість і піклування про зміцнення християнської віри .

4.3. Ікона та житіє св.Петра Багатостраждального.

Іконописний образ останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського був опублікований відразу після засідання Священного Синоду УПЦ КП на офіційному сайті Українська Православна Церква Київський Патріархат (УПЦ КП). В постановах собору в 4 пункті написано: Писати новопрославленому праведнику чесну ікону для поклоніння відповідно до визначення Сьомого Вселенського Собору. (ЦЕРКВА ІНФО)

Окремі елементи ікони, затверджені Предстоятелем УПЦ КП і Священним Синодом УПЦ КП. З приводу написання ікони, розділилися думки між УПЦ КП та УПЦ МП. Від УПЦ МП дав коментар на цю різницю правлячий архієрей Запорізької єпархії архієпископ Запорізький і Мелітопольський Лука.

УПЦ КП був канонізований загально шанований, з нагоди цього по всій території Православної України розпочалися вшановувати пам'ять та будівництво храмів.

- Чому св. прав. Петро Калнишевський зображений перед Самарської іконою Богородиці?

- Слід відзначити виняткову роль Петра Калнишевського в набутті і шанування чудотворної «Новокайдакської» (Самарської) ікони Богородиці.

Тип ікони - «Богоматір Скорботна».

Відомості про Запорізьку Скорботної Чудотворної ікони Божої Матері ми знаходимо в катеринославських єпархіальних відомостях від 15 вересня 1872 року зібраних преосвященним Феодосієм (Макаревський), єпископом Катеринославським і Таганрозьким (1871-1885).

Згідно з цими даними Самарська ікона Божої Матері в Запорізькій Січі славилася знаменнями і чудесами з 1736 року. До теперішнього часу невідомо, ким і коли вона була написана, але дуже схожа на Охтирську ікону Божої Матері.

У 1770 році в Запорізькій Січі чудотворна ікона була перенесена в поселення Нові Кайдаки Кодацької паланки Війська Запорізького і поміщена в Свято-Миколаївському храмі, після чого стала називатися Новокайдакської, що підтверджується з рапорту настоятеля храму отця Федора Хомича кошовому отаману Петру Калнишевському.

Багато чудові знамення і чудеса, які виходять від Новокайдакської чудотворної ікони Божої Матері, збирали велику кількість паломників з різних країн.

Петро Калнишевський наказав збирати відомості про чудотворну ікону і перенести її з вітваря і встановити посеред церкви.

30 грудня 1772 року чудотворна ікона на гроші Петра Калнишевського була одягнена в срібний з золотом оклад, прикрашена перлами і сапфірами, чому в народі набула також назву «ікона Калнишевського».

Точні копії ікони знаходяться в Свято-Троїцькому кафедральному соборі міста Дніпропетровська та Самарському Пустинно-Миколаївському чоловічому монастирі в головному храмі обителі міста Новомосковська.

- Яка зовнішність була у Петра Калнишевського?

- З приводу зображення Калнишевського на іконі: за розповідями прочан, які відвідували Соловецьку обитель, «він був середнього зросту, носив сиві осекшієся волосся, коротку сиву бороду, одягнений був у китайський синій сюртук з олов'яними гудзиками в два ряди ...».

Відоме "хрестоматійное" зображення Петра Калнишевського

- А що за сувій в руках кошового отамана?

- Зберігся ряд ікон Богородиці (кін. XVIII ст.), На яких в числі майбутніх перед Царицею неба і землі зображений і П. І. Калнишевський, який підняв голову до Богородиці, з його вуст виходять слова: «Молимо, покрий нас Чесним Твоїм покровом і ізбави нас від усякого зла ... ».

- Чому св. Петро Калнишевський зображений на тлі Соловецького монастиря?

- Вся духовна сила християнської натури останнього запорізького кошового проявилася в смиренному і покірливо прийнятті від Господа свого хреста в період Соловецького ув'язнення, тут маються на увазі моральні страждання людини, невинно звинуваченого, позбавленого всіх цивільних прав і свобод та укладеного в узи протягом більше 25 років.

Соловецький монастир (Росія) - місце ув'язнення і спочинку св. прав. Петра Калнишевського(+1803)

У цьому християнський подвиг віри Петра Калнишевського можна порівняти з подвигом віри старозавітного Іова Багатостраждального і прп. Марії Єгипетської.

4.4. Заходи в Україні по вшануванню пам'яті св. Петра Багатостраждального у 2008-2017 рр.

Всеукраїнське козацьке свято «Калнишева рада» традиційно відбулося на батьківщині останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського – у селі Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Започатковане воно було ще 1991 року як районне з метою відродження духу патріотизму і національних культурних цінностей, а у 2005-му розпорядженням тодішнього Президента України Віктора Ющенка офіційно заснували щорічну «Калнишеву раду».

Нині відзначали 325-річчя від дня народження того, кого називають лицарем українського духу. Козацький гетьман, державотворець, громадський діяч і благодійник, він залишив по собі такий незгладимий слід в історії України, що досі приклад його незламності надихає патріотів.

Вшанувати пам'ять Калнишевського з'їхалися гості з усієї України. Численною була делегація Асоціації земляцьких організацій «Рада земляцтв областей та регіонів України» на чолі з її головою Віктором Ткаченком.

Долучилися до урочистостей представники українського козацтва, захисники української державної незалежності – військовослужбовці 27-ї Сумської реактивно-артилерійської бригади Збройних Сил України, громадськість, місцеві жителі.

Розпочалося свято Божественною Літургією у церкві Святої Трійці. Храм було збудовано у 1773 році на кошти Петра Калнишевського. Зруйнували його у радянські часи. А відновили у часи президентства Віктора Ющенка. Освячення храму, який нині радує око своєю автентичною архітектурою, відбулося у 2006 році.

Опісля Літургії гості свята урочистою ходою рушили до пам'ятника Петру Калнишевському, встановленому у Пустовійтівці 1991 року з нагоди 300-річчя від дня народження славетного кошового отамана. Споруджено пам'ятник було за проектом архітекторів Василя Бородея та Ростислава Синька. Нині ж його реконструйовано – за ініціативи голови Сумського земляцтва у місті Київ Івана Рішняка. Постать Калнишевського підняли на триметровий п'єдестал, адже раніше він стояв просто на узвишші.

Автор проекту реконструкції, архітектор Володимир Биков розповів: «Коли встановлювали монумент на цьому невеликому «кургані», був певний задум. А саме – згодом всередині спорудити каплицю, а всередині каплиці – невеличкий музей Петра Калнишевського. Проте, сталося так, що згодом церкву відродили у її автентичному вигляді, створили окремий музей. Тому виникла пропозиція сам пам'ятник підняти на п'єдестал. Триметрова постать кошового виготовлена з бронзи, а п'єдестал – з граніту, його вага 15 тонн. На п'єдесталі викарбувано печатку Петра Калнишевського. До речі, роботи з реконструкції було проведено у дуже стислі терміни, активно допомагали місцеві мешканці. Було помітно, що вони ставляться до свого славетного земляка справді як до святої людини (див. додаток 6).

Пам'ятник Петру Калнишевському у Недригайлові Петро Калнишевський (1690-1691 – 1803) – останній кошовий отаман Запорізької Січі 1762 і 1765-1775 рр.

Народився в Сумській області. Православний святий (шанувався як Петро Багатостраждальний).

Шестиметровий пам'ятник Петру Калнишевському споруджений за проектом академіка, народного художника України, лауреата Шевченківської премії Анатолія Гайдамаки та скульптора Петра Дроздовського. Козацький полководець зображений в образі вершника (див. додаток 7).

Пам'ятник останньому кошовому отаману Запорозької Січі праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) на березі р. Сула. м. Ромни Сумської обл. (див. додаток 8).

«Зараз ми з вами присутні на надзвичайно урочистій події. Ми відкриваємо Козацький хрест борцям за волю України. І він є символом нерозривного зв'язку різних поколінь захисників України, від Конотопа до сьогодні. Козацька кров, мужність і звитяга вирують у жилах наших захисників», - сказав Порошенко.

Він також подякував українській церкві, яка ініціювала встановлення цього знака, і процитував слова апостола Павла: «Ми зодягаємося в броню віри і в шолом надії на спасіння».

Порошенко нагадав, що Сумщина насичена духом історії та козацької слави. Зокрема, він згадав Конотопську битву 7-9 липня 1659 року, в якій козацька армія під проводом Івана Виговського разом з кримсько-татарськими союзниками розбила московське військо.

«І це не лише Конотоп. Це Глухів, столиця Гетьманщини. Це Пустовійтівка Роменського району - батьківщина отамана Петра Калнишевського. І там донині зберігається унікальне Євангеліє, яке отаман подарував Свято-Троїцькій церкві рідного села», - зазначив Президент.

Сучасних українських військових він назвав нащадками козаків, яких і «свої шанували, і чужі боялися», а українську армію - однією з найефективніших на континенті (див. додаток 9).

14 жовтня у багатьох містах України вшановували пам'ять останнього кошового отамана Запорозької Січі. Низку заходів у рамках Дня запорозького козацтва проведено і на легендарному острові Хортиця. За інформацією завідувачки відділу Музею історії запорозького козацтва Ірини Пазюк, легендарному Петру Калнишевському були присвячені, зокрема, наукові читання і виставка.

Петро Іванович Калнишевський (у народі — Калниш) є представником української шляхти Лубенського полку. Уродженець с. Пустовитове вперше згадується в історичних джерелах лише 60-річним (більшість джерел вважають, що останній кошовий Нової (Запорозької) Січі народився 1690 року). Уперше кошовим отаманом він став у 1762 році, а після 1765-го його обирали отаманом щороку — десять разів поспіль!

Доки тривала російсько-турецька війна (1768—1774 роки), командувач запорозькими загонами Петро Калнишевський неодноразово заохочувався Російською імперією (Катерина II, приміром, нагородила його золотою медаллю з діамантами). Однак немає нічого вічного — тим паче російської вдячності. Попри те що під час зруйнування Січі кошовий зі своєю старшиною закликав не чинити опору військам генерала Текелія, 85-річного Калнишевського було заарештовано і заслано на Соловки на довічне ув'язнення. Олександр I своїм указом у 1801 році скасував вердикт своєї попередниці. Однак де-юре звільнений Калнишевський де-факто залишився у монастирі. До своєї смерті у 1803 році.

Директор національного заповідника «Хортиця» Георгій Кропивка і керівник ВАТ «Мотор Січ» Вячеслав Богуслаєв ініціювали встановлення на Соловках бюста Петру Калнишевському. Директор Соловецького музею-заповідника Михайло Лопаткін, ясна річ, порадив такий ідеї. Росіяни, аби не

опинитися в ролі спостерігачів, вирішили доповнити проект відкриттям невеликої меморіальної кімнати, двері якої вели б до келії Калнишевського. Саме там вирішено встановити і бюст Петру Калнишевському. Представники Соловецького музею-заповідника, щоправда, спершу затребували ескізи і проект бюста. З тих, очевидно, міркувань, що документальних зображень, себто портретів, кошового отамана вони не бачили. Запоріжці ж, відтворюючи в майстерні «Мотор Січ» портрет Калниша, скористалися невеличким зображенням отамана в правому нижньому куточку ікони Покрови (її свого часу знаменитий кошовий подарував збудованій на його ж кошти церкві у Ромнах). Освятити приміщення перелаштованого музею і відслужити панахиду по останньому кошовому отаману Петру Калнишевському взявся архіандрит Йосип, настоятель Спасо-Преображенського Соловецького чоловічого монастиря (див. додаток 10).

Срібна пам'ятна монета номіналом 10 гривень, випущена Національним банком України, присвячена військовому та політичному діячеві XVIII ст., військовому судді, останньому кошовому отаману Запорізької Січі Петру Івановичу Калнишевському, який під час російсько-турецької війни 1768–1774 років проявив себе талановитим полководцем.

Монету введено в обіг 29 березня 2012 року. Вона належить до серії «Герої козацької доби» (див. додаток 11).

11 липня на Черкащину прибуде Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет — предстоятель Української православної церкви Київського Патріархату, повідомляє «Козацький край».

Філарет освятить храм, що зведений у козацькому краю, в центрі Холодного Яру, на хуторі Буда, неподалік від тисячолітнього дуба Максима Залізняка, на честь святого праведного Петра Калнишевського, - угодника Божого, останнього кошового отамана Запорозької Січі.

Все життя – і тоді, коли був простим козаком, і тоді коли встановив своєрідний рекорд по часу перебування на виборній посаді кошового Січі, Калнишевський був грозою ворогів Христової віри. Але проти єдиновірців з Московщини, коли ті на початку червня 1775 року обступили військом Запорозьку Січ, сивочубий кошовий не захотів підняти зброю...

Люті загарбники не оцінили козацьке благородство. За царським велінням Січ було зруйновано: грабуючи припаси, казну й архіви, не пощадили і козацьку церкву. Самого ж кошового указом цариці Катерини заслано було до Соловецького монастиря, де він пробув: 25 років в'язнем без права переписки і спілкування з людьми – у тісному кам'яному мішку монастирського каземату, а ще два роки – ченцем, добровільно відмовившись від мирського життя після «височайшого помилування». Весь час ув'язнення він ревно молився Богові – двічі на рік відвідуючи під конвоєм монастирську церкву, а решту днів – у своїй похмурій камері.

Кошовому щоденно виділявся 1 карбованець «порційних грошей». Ретельно відкладаючи їх, він придбав для монастиря коштовно оздоблене Євангеліє за 2435 карбованців. Козак, який послужив Вірі спочатку шаблею й булавою, а потім – молитвами ченця, помер на 113-у році життя і похований на монастирській землі холодного острова посеред Білого моря – такого далекого від козацького острова Хортиця на Дніпрі...

2008 року, у 1020-у річницю Хрещення Київської Русі-України Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату благословив приєднати праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) до лику святих, а також благословив будівництво храмів на його честь. (25 грудня 2014 року до лику святих Петра Калнишевського приєднала також УПЦ Московського патріархату, - ред.)

Невдовзі «Вільне козацтво Холодного Яру» виступило з ініціативою побудови першої в Україні церкви Петра Калнишевського у самому серці

Холодного Яру. 14 червня 2009 року Митрополит Черкаський і Чигиринський Іоан освятив хрест та місце під побудову цього храму – у Холодному Яру, поруч з тисячолітнім дубом Максима Залізняка. Високопреосвященнішому архиєрею співслужило духовенство Чигиринського благочиння.

23 червня 2012 року хрести храму в Холодному Яру освятив особисто Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. Тепер же він пообіцяв прибути до Холодного Яру у переддень вшанування Святих Петра і Павла, коли від дня народження Петра Калнишевського, якому присвячено храм, виповниться 325 років...

Знаково, що цьогоріч виповнюється ще й 250 років від часу повторного обрання Петра Калнишевського кошовим отаманом Запорозької Січі. Він став останнім її кошовим – через 10 років, 1775 року московські війська підло зруйнували Січ. Тобто, цьогоріч ще один ювілей, цього разу сумний – 240 років від часу руйнації Запорозької Січі (див. додаток 14).

31 грудня 2016 року Святійший Патріарх Філарет відвідав місто Біла Церква, де звершив чин освячення новозбудованого храму на честь святого праведного Петра Калнишевського.

31 грудня 2016 року Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет відвідав місто Біла Церква, де звершив чин освячення новозбудованого храму на честь святого праведного Петра Калнишевського.

На подвір'ї храму Його Святість зустріли дітки, які привітали Предстоятеля віршами та піднесли запашний коровай.

Під час Чину великого освячення храму та Літургії Святійшому владиці співслужили: Патріарший намісник, митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній, благочинний Білоцерківського району протоієрей Миколай Гопайнич, настоятель храму ієрей Віталій Стефаник та запрошене духовенство.

На малому вході Святійший Патріарх Філарет нагородив протоієрея Миколая Гопайнича хрестом з прикрасами.

Після запричасного Патріарх Філарет звернувся до присутніх з проповіддю, у якій привітав парафіян із освяченням храму.

Під час богослужіння співав хор Київської православної богословської академії під керівництвом регента диякона Юрія Мигалія.

За вагомий внесок у будівництво храму Святійший Патріарх Філарет відзначив меценатів церковними Орденами та патріаршими грамотами. Також Святійший Владика нагородив працівників поліції, які брали участь в АТО - медалями «За жертвність і любов до України» (див. додаток 15).

Храм св. прав. Петра Калнишевського був збудований у приміщенні колишньої лікарні за пів року та 19 серпня 2017 року був освячений Керуючим Дніпровською єпархією Преосвященнішим Владикою Симеоном. Всі ремонтні роботи виконували ветерани російсько-української війни, які пройшовши горнило війни взяли за будівництво Української Церкви у себе вдома оскільки бачили власними очима що таке «Русский мир» на сході. Кожного року Владика прибуває з візитом до храму. За два роки після освячення тут діє Недільна школа, благодійна їдальня, волонтерський центр для збору речей та продуктів для воїнів АТО. У 2019 році наша парафія поруч з пристасованим приміщенням отримало 4 сотки земельної ділянки під будівництво храму(див. додаток 16).

13 листопада Предстоятель Української Православної Церкви, Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Онуфрій з Архіпастирським візитом відвідав Запорізьку єпархію.

Його Блаженство очолив Божественну літургію в Покровському архієрейському соборі Запоріжжя, під час якої відбувся чин прославлення святого праведного Петра Калнишевського (+1803), останнього кошового отамана Запорізької Січі.

До дня канонізації святого праведного Петра Калнишевського в Свято-Покровському архієрейському соборі був встановлений старовинний козацький іконостас XVIII ст., подарований ктитором Запорізької єпархії.

Блаженнішому владиці співслужили намісник Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври, митрополит Вишгородський і Чорнобильський Павел, керуючий справами УПЦ, митрополит Бориспільський і Броварський Антоній, митрополит Дніпропетровський і Павлоградський Іриней, митрополит Переяслав-Хмельницький і Вишневський Олександр, архієпископ Василій (Златолинський), голова Синодального відділу у справах пастирської опіки козацтва України та духовно-фізичного виховання молоді, архієпископ Запорізький і Мелітопольський Лука, архієпископ Ізюмський і Куп'янський Єлисей, архієпископ Сумський і Охтирський Євлогій, архієпископ Городницький Олександр, голова Синодального відділу у справах молоді, єпископ Обухівський Іона, єпископ Конотопський і Глухівський Роман, голова Синодального інформаційного відділу УПЦ, єпископ Ірпінський Климент, єпископ Бердянський і Приморський Єфрем, єпископ Вознесенський і Первомайський Олексій, а також духовенство єпархії. На богослужінні були присутні громадські діячі, представники ЗМІ, регіональних козацьких організацій, волонтери та численні миряни.

За Божественною літургією була звершена остання заупокійна літія за праведним Петром Калнишевським, після чого митрополит Вишгородський і Чорнобильський Павел зачитав рішення Священного Синоду УПЦ від 23 грудня 2014 року (Журнал №88) про причислення до лику місцевошанованих святих Запорізької єпархії останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (+1803). Житіє новопрославленого зачитав архієпископ Сумський і Охтирський Євлогій.

Під час урочистого богослужіння Предстоятель УПЦ звернувся до пастви зі словом проповіді, в якій відзначив заслуги новопрославленого святого перед Богом, Церквою та Батьківщиною та закликав всіх слідувати

прикладу християнської любові останнього кошового отамана Запорізької Січі.

За Літургією була піднесена сугуба молитва за мир в Україні.

По завершенні богослужіння Блаженніший Митрополит Онуфрій, який вперше відвідав Запорізьку єпархію в якості Первосвятителя УПЦ, привітав усіх присутніх зі святом та визначною подією в житті єпархії – прославленням святого праведного Петра Калнишевського. Особливі слова вітання Його Блаженство сказав на адресу архієпископа Запорізького і Мелітопольського Луки, який цього дня відзначає 10-річчя архієрейської хіротонії. За заслуги перед Українською Православною Церквою Предстоятель удостоїв Преосвященного владика високої нагороди – ордену святого князя Ярослава Мудрого (див. додаток 17).

Нині зразок українського золотарства XVIII століття експонують на Роменщині у музеї Петра Калнишевського – відділі Державного історико-культурного заповідника «Посулля».

У 1762 році останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський подарував Свято-Троїцькій церкві рідного села Пустовійтівка коштовне Євангеліє.

У 2016 році Євангеліє в коштовній оправі з дарчим написом Петра Калнишевського, найстаріше на теренах Сумщини друковане видання Литовського статуту 1588 року, представило область у Всеукраїнському виставковому проєкті «Держава творилася віками. Держава будується нині», присвяченому 25-й річниці незалежності України (див. додаток 19).

Висновки

В результаті Національно-визвольної війни гетьманом Богданом Хмельницьким було створено Українську козацьку державу – Військо Запорозьке. Проте договір із Московським царством 1654 р. створив можливості для втручання Московії у внутрішні справи Гетьманщини, обмеження її суверенітету та проведення зовнішньої політики. Паралельно з цим в другій половині XVII ст. почався наступ на Українську Православну Церкву з метою перепідпорядкування її Московському патріархату. В результаті наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Українська держава мала лише статус обмеженої автономії в складі Російської держави, а Київська митрополія в 1686 р. була переведена в юрисдикцію московського патріарха.

З початку XVIII ст. становище України суттєво змінилося. На Лівобережжі, Слобожанщині, частково Запоріжжі та в Північному Причорномор'ї відчутнішим ставав вплив економічних і адміністративно-політичних реформ російського уряду. Вони цілеспрямовано переводили українські землі на загальноросійський шлях розвитку. Започаткований раніше процес розорення і розшарування на початку XVIII ст. набрав нових обертів. Дедалі більша кількість козаків втрачала землі, худобу, бідніла й ставала неспроможною відбувати військову повинність. Рангова (тимчасова) форма земельної власності козацької старшини дедалі помітніше еволюціонувала на довічну. Імперські чиновники все частіше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації під час вирішення прикордонних суперечок, що виникали між жителями Гетьманщини і Речі Посполитої. Поступово скасовувались найголовніші здобутки козацтва: українська державність, економічна самостійність Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя, відносна свобода козацького стану. В усьому обов'язі відновилися кріпосницька залежність і обезземелювання посполитих. Реакційна самодержавна політика російського царату призвела до загибелі

великої кількості фізично здорових, боєздатних і економічно спроможних українців.

За сімдесят років бурхливого, сповненого небезпек козацького життя Петро Калнишевський набув неабиякого військового й політичного досвіду, став видатним політиком і воєначальником свого часу, пройшовши довгий шлях від козацького джури, молодика, до кошового отамана, «батька» синів «плодовитої матки козацької». Його заслуги, авторитет згодом мусила визнати й цариця Катерина II, котра 1770 р. оголосила подяку Війську Запорозькому за доблесть у російсько-турецькій війні, а самого кошового Калнишевського нагородила золотою медаллю з діамантами. В 1773 р. йому було присвоєно військове звання російської армії «генерал-лейтенант».

Вперше кошовим отаманом Петро Калнишевський став 1762 року і був на цій посаді менше року. Незважаючи на заборону царського уряду у січні 1765 року він знову став кошовим отаманом і обіймав цю посаду десять років. Очевидно, козаки обрали Калнишевського як одного з найбільш достойних і авторитетних. У відповідь на це московська влада зобов'язала спеціальну слідчу комісію в Петербурзі розслідувати цей вияв «зухвалої непокори і сваволі» запорожців, по що свідчить відкрита «Справа про самовільне обрання козаками отамана Коша Запорозької Січі Калнишевського», почата 12 лютого і закінчена 16 березня 1765 року. Та з огляду на майбутню війну з Туреччиною, в якій Росія прагнула вийти до Чорного моря та відводила українському козацтву чи не вирішальну роль, цариця Катерина II примирилася з самовільним обранням Петра Калнишевського кошовим і визнала його на цій посаді, враховуючи авторитет серед козацтва. Так Петро Калниш став кошовим вдруге й остаточно — аж до зруйнування Січі.

Під кінець свого існування Запорозжя опинилося у вкрай важкому становищі: його землі постійно захоплювали російські вельможі та поміщики, їх роздавали іноземним колоністам, що спричиняло майже

безперервні прикордонні суперечки і сутички. Непевність, тривожність свого становища розуміло й козацтво — це й було однією з причин незвичайного для Запорожжя багаторічного отаманства Калнишевського. Незважаючи на майже безперервні бойові дії, він переймався не тільки визначенням та захистом кордонів запорозької території, а й усіяко стимулював якнайшвидше заселення її великих безлюдних просторів, сприяв переселенню селян з України на вольні землі. Петро Калнишевський, цілеспрямовано створював економічну базу козацької республіки. Завдяки його турботам у дикому степу виростали нові села. Він, як міг, старався вести самостійну політику, в міру можливості уникаючи конфронтації з царизмом.

Запорозька Січ із демократичними волелюбними звичаями не могла довго існувати в складі Російської імперії, де формувалась система самодержавства. На її землі тікали від закріпачення селяни, а козаки не видавали втікачів взагалі ніколи. Тому ліквідація Січі була неминучою. Коли ж російські війська напали на козацтво, П. Калнишевський розумів приреченість будь-якого опору навалі царських військ за такої ситуації — надто нерівними були сили. Перед кошовим отаманом стояв вибір: безглузде кровопролиття з наступним кривавим масовим терором чи здатися добровільно, маючи хоч якісь шанси на компроміс.

Загарбники пограбували військову скарбницю, вивезли із сховищ зброю з припасами, архів Коша Запорозького. Петра Калнишевського було заарештувано і відправлено на вічне заслання в Сибір до Соловецького монастиря. Показово, що на утримання кошового була виділена астрономічна на той час сума – один карбованець на день, якщо врахувати, що на харчування одного монаха Соловецького монастиря витрачалось всього дев'ять карбованців на рік (менше трьох копійок в день, а точніше — дві з половиною). Це свідчить про те, що першорядною, головною метою ув'язнення Калнишевського і його соратників була, перш за все, надійна,

абсолютна, герметична ізоляція їх від України. Розташований на островах північного Білого моря, відрізаний від материка, Соловецький монастир якнайкраще відповідав такому призначенню.

Після довгих років вшанування як останнього кошового отамана Запорізької Січі, після того як зібрався Помісний собор Української Православної Церкви Київського Патріархату (нині Православна Церква в Україні) в 2008 р., та канонізації. Рішення собору було додати до лику святих зі статусом Праведний Петро Багатостраждальний (Калнишевський), та дозволити будувати храми на його честь.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Біблія : книги Священного Писання Старого та Нового Завіту : в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.

2. Іоан Дамаскин, преп., Точний виклад православної віри. Під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії] – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2010 — 322 с.—19

3. Книга правил святих апостолів, Вселенських Соборів, і святих отців. / [Переклад українською мовою С. М. Чокалюка.] — . : УПЦ КП, 2008. — 368 с.—52

4. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Т. 1: Українська Православна Церква: документи і матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське вид-во “Смолоскип” ім. Василя Симоненка, 1985. – 1207 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. (1758-1769) – Оп. 1. – Спр. 52. – 1 [51] арк.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. (1758-1761) – Оп. 1. – Спр. 63.– 11-28 [116] ар.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі.. (1755-1757) – Оп. 1. – Спр. 28. –28, 35 [197] ар.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. (1754-1756) – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 20. – 71 [128] арк.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. (1759-1775) – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67., 1778 р. – 101-108, [127] арк.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 63. – 108 [116] арк.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. (1762-1763). – Оп. 1. – Спр. 120.– 115 [220] арк.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі. (1759–1775) – Оп. 1. – Спр. 67., 1778 р. – 112 [127] арк.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 229 Коша Нової Запорозької Січі (1713-1777). – Опис 1. – Спр. 67 (1759–1775, 1778 рр.). - 118 [127] арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

14. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С.; Упорядн. тому: Гісцова Л. З. (ст. упорядн.), Автономов Д. Л., Дрозд Є. І., Лащенко Х. Г., Омельченко А. Ю., Полегайлов О. Г., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. – Том 1. – К., 1998. – 698 с.
15. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова); Упорядн. тому: Гісцова Л. З. (ст.

упорядн.), Автономов Д. Л., Демченко Л. Я., Дрозд Є. І., Ігнатова О. В., Кузик Т. Л., Лашенко Х. Г., Муравцева Л. М., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. – Том 2. – К., 2000. – 750 с.

16. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова); Упорядн. тому: Гісцова Л. З. (ст. упорядн.), Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М., Сухих Л. А. – Том 3. – К., 2003. – 952 с. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 3. – 750 с.

17. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова); Упорядн. тому: Гісцова Л. З. (ст. упорядн.), Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М. – Том 4. – К., 2006. – 887 с.

18. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: “Просвіта”, 2002. – С. 25-29.

19. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Папакін Г. В. (голова); Упорядн. тому: Гісцова Л. З. (ст. упорядн.), Демченко Л. Я., Кузик Т. Л., Муравцева Л. М. Синяк І. Л. – Том 8. – К., 2019. – 896 с.

20. Канонизация причисление Церковью подвижника веры и благочестия к лику святых через акт высшей церковной власти // Православная энциклопедия: Русская православная церковь / по благословению Святейшего Патриарха Алексия II. — М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. XXX т. — 269-359с.

21. Константінова Вікторія, Лиман Ігор Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва.// Записки Відділу історії козацтва на півдні

України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – О.: Фенікс, 2009. С. 96 – 104

22. Православний вісник [Журнал] : Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату. Житіє святого праведного Петра Калнишевського // Архієпископ Димитрій (рудюк) – № 7/8. – 2008. с. 56.

23. Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини ХІХ століття // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 46. – Київ – Бердянськ, 2002. – С. 37-41.

24. Укази накази литування Петра І //Доба гетьмана Івана Мазепи в документах // Упорядн. С. Павленко. — К., 2007. — С. 743 – 781;

25. Чокалюк Святослав. Канонічні вимоги до священничого служіння / С. Чокалюк. – К. : Парафія Казан. ікони Божої Матері УПЦ КП, 2009. – 147 с.(я не знаю куди думаю що це джерела)

26. Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія "зради" / Пер. з російської о. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 270 – 380.

ЛІТЕРАТУРА:

27. Болховитинов, митр. Евгений. Избранные произведения по истории Киева. Киев: Либедь, 1995. 486 с.

28. Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 4. – 296 с. + (I-XLVIII).

29. Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 2. – 397 с. (I-XLVIII).

30. Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 3. – 389 с. (I-XLVIII).
31. Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень-червень. – С. 76.
32. Гісцова Л. З. Чи були блакитні й жовті прапори на Запорозжжі? // Архіви України. – 1990. – № 5 (223). – С. 73.
33. Голобуцкий, В. А. Запорожское казачество [Текст] : научное издание / В.А. Голобуцкий. - К. : Госполитиздат УССР, 1957. - 464 с.
34. Голубинский Е. Е., История канонизации святых в русской церкви / проф. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1903. – 606 с
35. Ікона святого праведного Петра Калнишевського // Православний вісник [Журнал] : видання Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Київ : Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату. – № 7/8. – 2008. Кольорова вклейка після 34 с.
36. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – К.: Веселка, 1992. – С. 203.
37. Клос Віталій, протоієрей. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. – К., 2019. – 189 с.
38. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – С. 172.
39. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. Исторический очерк. – М., 1908. – С. 196.
40. Кулиняк Д.І. Лицар Дикого. Поля : останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський та його доба : [історико-документальна повістьесе] / Д.І. Кулиняк. – К. : Варта, 2005. – 144 с.
41. Лазаревский А. Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII, декабрь. – С. 636.

42. Лотоцький О. Автокефалія, т. II: Нарис історії автокефальних церков. — В., 1938. — с. 560.
43. Лотоцького О. проф: «Українські джерела церковного права». Варшава. 1931, стор. 146
44. Н[иколайчик] Ф. Родина Калнишевского // Киевская старина. — 1892. — Кн. 5. —С. 257.
45. Некоторые проблемы канонизации святых сегодня // Ежегодная богословская конференция ПСТБИ: Материалы, 2002. М., 2002. С. 362 .
46. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — К.: Український Центр духовної культури, 1997. — 328 с.
47. Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — 464 с.
48. Олійник О. Продуктивність зимівничого господарства запорожців часів Нової Січі (1734–1775 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 5. — К., 1999. — С. 275.
49. Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. — К.: Смолоскип, 2003. — XX + 890 с.
50. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: В 2 т. — К. : Либідь, 1993 — Т. I. (Від серпня ХУІІ ст. до 1923 р.). — Вид. 2. — 588 с.
51. Помазанский, М. И., прот. Православное догматическое богословие в сжатом изложении / Протопресвитер Михаил Помазанский. - Jordanville (N. Y.) : Holy Trinity monastery, 1963. — с. 252.
52. Юрій Мицик Протоієрей. За віру православну! доп., переробл. / Благовіщенський і Свято-Духівський храми Української Православної Церкви Київського Патріархату при Національному університеті «Києво-Могилянська Академія»; Інститут української археографії та

джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К.:Видавничий Дім «Вид. 2-е, Слово», 2009. – 416 с.

53. Радянська енциклопедія історії України. — Київ, 1970. Т. 2. С. 295.
54. Родина Ф.Калнишевского Н[иколайчик // Киевская старина. – 1892. – Кн. 5. – С. 275.
55. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. Дніпропетровськ, Січ, 2003р., 678 с.,
56. Стороженко О. Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа // Марко Проклятий. Повість. Оповідання / Упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. – С. 228.
57. Темниковский Е. Н., К вопросу о канонизации святых / Евг. Темниковский. — Ярославль: тип. Губернского правления, 1903. — 277 с.
58. Терновский С.А. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. //АЮЗР, -К., 1872, -Ч.1, -Т.5 – с. 549
59. Тіщенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. //Історично-Географічний збірник. Видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України. – Т. 2. – К.: друкарня ВУАН, 1928. – С. 98-102. Ук. вид. – С. 522.
60. Харишин М. В. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. –К., 1995 – с. 199.
61. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914 980 с.
62. Швець І., прот. Діяльність українських православних місіонерів у XVIII столітті: Дис канд. босл./ Київська духовна академія. – К., 2001. – 171 с.
63. Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя (епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською

Україною) // Запорожці: До історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 394.

64. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. – Владимир, 1903. – С. 285

65. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – С. 290.

66. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский. Відбиток з журналу «Дон». — Новочеркасск, 1887.– С. 1-15.

67. Эйнгорн В.С. Ошоношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. –М., 1899 – 1104 с.

68. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – Ч. I. – С. 234.

69. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 152.

70. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 523.

ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА

71. 31 грудня 2016 року Святійший Патріарх Філарет відвідав місто Біла Церква, де звершив чин освячення новозбудованого храму на честь святого праведного Петра Калнишевського//01 січня 2017 опублікував Михайл Омелян // головна // новини // патріарх // розміщено в Новини – Режим доступу до ресурсу: <https://www.cerkva.info/posts/u-bilii-tserkvi-patriarkh-filaret-osviatyv-khram-na-chest-sviatoho-pravednoho-petra-kalnyshevskoho>

72. Блаженніший Митрополит Онуфрій вперше відвідав Запорізьку єпархію в якості Предстоятеля УПЦ // 13.11.2015 13:44// Розміщено в Богослужіння // Канонізація святих // Новини // Предстоятель УПЦ // Фото // Церква і культура – Режим доступу до ресурсу:

<http://news.church.ua/2015/11/13/zaporizhzhya-blazhennishij-mitropolit-onufrij-ocholiv-liturgiyu-z-chinom-proslavlennya-svyatogo-pravednogo-petra-kalnishevskogo-onovlyujetsya/>

73. Богородська єпархія УПЦ Київського Патріархату пропонує відео-фільм про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського, 1775-й рік з фотознімками Автор: mitropolit от 20-07-2011, 22:54 // Новини Богородської єпархії // Богородська єпархія УПЦ КП. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.eparhija.com.ua/index.php?newsid=123>.

74. До 325-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського //Центрального державного історичного архіву України, м. Київ //О. Б. Вовк//– Режим доступу до ресурсу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_325_Petro_Kalnyshevskii.php

75. Євангелію Петра Калнишевського виповнилося 355 років // 11 Травня, 2017 // Олена Апанович – Режим доступу до ресурсу: <http://sumy.today/yevangeliyu-petra-kalnishevskogo-vypovnylosya-355-rokiv-foto>

76. Житіє святого праведного Петра Калнишевського // Православний вісник [Журнал] : видання Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Київ : Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату. – № 7/8. – 2008. с. 56.

77. Здубивч В. Петро Калнишевський. Шлях від кошового отамана до благочестивого старця [Електронний ресурс] / Здубич Василь // Гетьманат. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://getmanat.org/kalnyshevskiy/>.

78. Ікона останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського // Режим доступу до ресурсу: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrm=5a9dfe7d-17be-20ff-0fba-58b6f5f9800b>

79. Ікона Покрова Пресвятої Богородиці із зображенням останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (праворуч).

Середина XVIII століття [Електронний ресурс] // Ікона // Петро Калнишевський – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%9F%D1%91%D1%82%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87#/media/File:IconPokrov_s_PetromKalnyshevskim.png

80. Ілленко: УПЦ МП – не українська церква [Електронний ресурс] // Західна інформаційна корпорація. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

81. Кислашко О. прот. Канонізація святих Руси-України [Електронний ресурс] / протоієрей Олександр Кислашко // Наша Парафія. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://bit.ly/2rV8dtv>.-----46

82. Козацького хреста борцям за волю України в м. Суми // *Фото* Миколи Лазаренка// Розміщено в *Новости* – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2264736-porosenko-vidkriv-u-sumah-ramatnij-hrest-borcam-za-volu-ukraini.html>

83. Лука, архієпископ Запорозький і Мелітопольський. К вопросу о канонизации святого праведного Петра Калнышевского, последнего кошевого атамана Запорозькой Сечи [Електронний ресурс] / Лука, архієпископ Запорозький і Мелітопольський // Портал Богослов.Ру. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://bit.ly/2IIWbjI>.-----92

84. Монета Петро Калнишевський //Список пам'ятних монет України із драгоцінних металів//Петро Калнишевський// Розміщено в оголошенні – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ua-coins.info/ua/list/1784-petr-kalnyshevskiy>

85. Надгробна плита в Соловках// автор новини - Віталій Ткач// Розміщено в *Новости* – Режим доступу до ресурсу: https://www.alatur-history.club/?page_id=245

86. Пам'ятник Петру Калнишевському на Соловецько//Автор Володимир Лук'янюк// Розміщено в Новості – Режим доступу до ресурсу: <https://www.jnsm.com.ua/h/1113Q/>

87. Пам'ятник отаману П. Калнишевському //Пам'ятки України // Пам'ятки Сумська область // Пам'ятки Роменський район // Пам'ятки Пустовійтівка – Режим доступу до ресурсу:https://ua.igotoworld.com/ru/poi_object/71290_pamyatnik-atamanu-p-kalnyshevskomu.htm

88. Пам'ятник Петру Калнишевському у Недригайлові// автор Yevhen Kartsan//Розміщено в Новості – Режим доступу до ресурсу: <https://ua.discover.net.ua/locations/pamyatnik-petru-kalnishevskomu-u-nedrigaylovi>

89. Пам'ятник Петру Калнишевському у Ромнах // автор andy creature // Розміщено в Новості – Режим доступу до ресурсу: <http://travel.creature.biz.ua/travel.php?action=romny>

90. Про долю унікальної мистецької пам'ятки з Полтавщини// автор Георгій ШИБАНОВ // рубрика //Україна Incognita// Газета: №42, (2009)// Розміщено в Новості – Режим доступу до ресурсу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/spadok-petra-kalnishevskogo>

91. Рішення Священного Синоду щодо канонізації останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського [Електронний ресурс] // Гетьманат. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://bit.ly/2GgK9WP.-----95>

92. Священний Синод УПЦ МП затвердив іконописний образ св. Петра Калнишевського, створений запорізькими іконописцями. 17 Февраль 2015 | lidiya //Розміщено в Новості – Режим доступу до ресурсу: <http://palom.info/svyashhennyj-sinod-upts-utverdil-ikonopi/>

93. Трубачев А, игум. Канонизация святых в Русской Православной Церкви [Электронный ресурс] / Андроник Трубачев игумен // Азбука веры – Режим доступа до ресурсу: <https://bit.ly/2rJvVtx>.-----76

94. Ученые инициируют канонизацию князя Аскольда [Электронный ресурс] // Религиозно-информационная служба Украины. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://bit.ly/2L4oMf3>.-----112

95. Храм Петра Калнишевського у Холодному Яру освятить особисто Патріарх Філарет// 14 травня 2015, 20:30 Новини Черкас та області // Черкаські новини// Розміщено в Новини – Режим доступа до ресурсу: <http://procherk.info/news/7-cherkassy/32983-hram-petra-kalnishevskogo-u-holodnomu-jaru-osvjatit-osobisto-patriarh-filaret>